

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1958

Ч. 2

Мюнхен

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1958

Ч. 2

diasporiana.org.ua

Мюнхен

Видає Сенат УВУ з участю Філософічного факультету права й
суспільно-економічних наук.

Ukrainische Freie Universität, München 8, Ernst Reuter-Str. 4/III.

Редагує Колегія

Головний редактор проф. д-р Юрій Бойко

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

**WISSENSCHAFTLICHE
MITTEILUNGEN**

1958

Nr. 2

München

Юрій Бойко

ПРОФ. МИКОЛА МИКОЛОВИЧ ГЛОБЕНКО

Невблаганною чергою пробігають місяці за місяцями від того моменту, як склепилися повіки нашого дорогого Миколи Миколовича Глобенка і віко труни назавжди сховало від нас його образ. Але перед духовим зором він стоїть по-старому живий.

Серед нашої еміграційної спільноти належав він до числа небагатьох ерудитів, людей з особливо широким культурним багажем, людей невпинного творчого потягу.

Миколу Миколовича пригадую ще з Харкова.

Вперше довелося зустрітися з ним у Харківському Інституті Журналістики, де ми обидва в 1937 році викладали історію української літератури. Наше тодішнє знайомство не могло бути близьким. У ті чорні часи терору кожен українознавець уникав контакту з іншим, і пам'ять доносить до сьогодні лише струнку постать Миколи Миколовича, бадьору, елегантну, з милою усмішкою. Тоді ми лише привітно віталися і поспішно розходилися...

Ближчим стало наше знайомство від 1942 року, коли ми зішлись коло спільної праці — він як помічник головного редактора щоденної газети «Нова Україна», а я як керівник Відділу культури, освіти й науки цього ж таки часопису. Щоденні зустрічі, розмови і ділові товариські взаємини з цього часу ніколи не забудуться. Тут я пізнав уповні Миколу Миколовича як людину, як індивідуальність. Він мене зачарував насамперед прекрасним знанням нашої запашної багатой літературної мови. Належав до тої генерації, яка в 1920-их роках творила українізаційні процеси, сам був українізатором, дарма що обтяжувало його соціальне походження, та викладачем на курсах українізації. Він жив атмосферою того патосу українізаційного, він, без сумніву, простудював усю ту численну лектуру з прикладного мовознавства, що тоді з'являлася. За його стилем вислову чулася солідна школа, знання і «Уваг до сучасної української літературної мови» О. Курилової, і синтаксичних екскурсів проф. М. Сулими, і блискучого нормалізатора

нашої літературної мови проф. О. Синявського, і академічного російсько-укр. словника, але також, без сумніву, і М. Гладкого «Наша газетна мова». Але в його мовознавчій обізнаності було щось куди більше за знання самої лектури. Він мав редакційний досвід. Колись в роках молодости був співробітником газети «Вісті ВУЦВК-у». І я з задоволенням гурмана спостерігав, як Микола Миколович обробляв у «Новій Україні» матеріяли. Підходив дуже ригористично. Вправно зчищав усю російську лексичну і синтаксичну луску, якою обросла мова тодішніх українських журналістів. Розвезлі водянисті статті невизначених авторів рябіли його скресленнями і завдяки цьому ставали сконденсованіші і насиченіші. Свій мовний досвід застосував він пізніше в «Енциклопедії Українознавства»; але тут він був дещо ліберальніший, оглядаючися й на еміграційний мовний суб'єктивізм.

В редакції «Нової України» і пізніше вражала величезна працездатність Миколи Миколовича і здатність систематизувати працю, пильнувати тих «дрібниць», які надають виданням закінчености, оброблености, бездоганности.

Професор умів розповідати про минуле. Говорив досить спокійно назовні, але видко було, що горів внутрішнім вогнем спогаду. Легко знаходив експресивну форму вислову для своїх думок, не раз зафарблював їх погідним гумором. Життя дало йому багато вражень. Редакція «Вістей» на переламах 20—30-их рр. була тим місцем, де не раз зустрічалися письменники О. Вишня, В. Сосюра, М. Хвильовий, М. Йогансен і вся плеяда блискучих діячів літературного ренесансу 20-их років. Пам'ять Миколи Миколовича зберегла їхні обличчя, їхні усміхи й окремі інтимні слова, сказані ними, що немов відхилиють завісу над тим недавнім драматичним процесом борсання молодого літератури в тенетах цензурного затиску й поліційної нагінки. Микола Миколович умів про це розповідати з м'яким ліризмом. Як він зумів би про це написати, бачимо хоч би з фрагменту його спогадів про літературний Харків, надрукований під псевдонімом Слобожанина польською мовою в журналі „Kultura“ за 1950 рік, травень. Безконечно жаль, що своїх спогадів він не встиг покласти на папір.

Щоб закінчити цей мій вступ — додаю головне: небіжчик був гарною, чулою людиною.

Як літературознавець, Микола Миколович почав працювати ще перед 2-ою світовою війною і вже тоді глибинно ввійшов у фахову працю під керівництвом академіка О. І. Білецького, розробляючи проблеми українського барокко, готуючи разом з іншими хрестоматію з старої української літератури. Війна перервала цю працю і частинно знищила результати її. Дещо дослідник вивіз із собою на еміграцію. Дещо ним зробленого з коментарів до хрестоматії використали інші на Україні, видавши хрестоматію і скресливши з неї ім'я Оглоблина — тепер Глобенка — як «ворога народу».

Еміграційна дійсність не давала умов для продовження наукової праці. Треба було багато снаги, щоб не лише триматися на поверхні духового життя, але й творити цінності. Проф. Глобенко таку снагу

мав. У тому, що він лишив надрукованого і ненадрукованого по своїй смерті, є речі різної ваги під оглядом літературознавчим. Є спеціальні фахові досліди і є статті в більшій чи меншій мірі популярні. Популяризування в наших обставинах неминучість. Наші газети й журнали можуть містити лише те, що в силі сприйняти пересічний еміграційний читач. Заслуга проф. Глобенка полягала в тому, що він умів і в популярній формі не раз кидати зерна досліду, висліди глибших роздумів і фахової застанови. Він ніколи не спускався до рівня свого читача, лише завжди тягнув його догори.

Велика частина еміграційної праці проф. Глобенка — це його діяльність в «Енциклопедії Українознавства», де він завдяки своїй широкій культурі й працьовитості ніс на собі дуже велику частину цілості праці. Про це вже дещо сказали його ближчі колеги з «Енциклопедії», а я хочу лише кілька слів додати про його літературознавчу участь у цьому виданні.

Як літературознавець, проф. Глобенко перебрав на себе дуже відповідальні розділи: «Історія і стан дослідження української літератури», «Доба реалізму», «Доба модернізму», «Найновіша доба», «Центральна і Східня Україна до 1941 року». Особливо важкими є перший і останній розділи. Нарис про розвиток нашого літературознавства може написати лише той, хто справді з професорською ерудитією знається на всіх значніших і менше значних дослідах, які розглядали цілість нашого літературного процесу. І треба признатися, що цей діяпазон знань був властивий проф. Глобенкові. У цьому вступному літературознавчому нарисі він спромігся об'єктивно оцінити вагу всіх методологічних напрямків, розкрити ступневе збагачення методів нашого літературознавства, наситити статтю багатим довідково-фактичним матеріалом, що так важно для енциклопедії. І коли тут є нечисленні хиби (наприклад, в тіні залишилася «Київська Старина», як джерело літературознавства), то чи не завжди слід зарахувати це на кошт браку відповідних матеріалів. Суб'єктивізм у цих статтях небіжчикові взагалі не властивий. Величезну працю довелося проробити Миколі Миколовичу в підготові розділу про підсоветську літературу до II-ої світової війни. Речевість енциклопедичного викладу вимагала дат, назв творів, реєстрів учасників літ-об'єднань. Все це Микола Миколович дбайливо зібрав, і треба просто сказати, що це завдання він спромігся подолати завдяки своєму особистому знайомству з подіями не так давнього ще минулого.

На енциклопедії виявилася універсальність проф. Глобенка, як літературознавця. Вона ж позначилася і на лекціях в гектографічному курсі історії літератури Інституту Заочного Навчання, де його перові належить кілька розділів.

Ця універсальність засвідчується і тим, що з кожної доби історії української літератури проф. Глобенко залишив нам більші чи менші статті. Літературі старої княжої України присвятив він статтю «Коло джерел нашого письменства», надруковану в «Культурно-мистецькому календарі-альманахові» за 1947 рік. Є це популярно написаний

нарис, в якому автор виступає проти недооцінки старої української літератури, показуючи, що недооцінка ця постала з народницького догматизму нашої публіцистичної літератури другої половини 19 і початку 20 століття. «Звільняючися від безкрилого позитивізму, вчимося іншими очима дивитися на минуле», — кличе тут проф. Глобенко. І те, що народники оцінювали як «схоластику», відірвану від життя простого народу, те, що позитивісти розглядали як «купу пересудів», Глобенко показує як велике культурне надбання, пов'язане з культурними вартостями Сходу і Заходу.

Під його пером оживають образи нашої старої літератури, розгортається багатство жанрів, постає перед очима велич ідейного змісту творів княжої України, розкривається культурна вага зв'язків зі Заходом і Сходом.

Короною літературознавчих осягів Миколи Миколовича є, безперечно, його статті про українську бароккову літературу. З цією тематикою є у нього чотири праці: «Спадщина Київської Русі в літературі доби барокко» — доповідь, проголошена на сесії УВАН влітку 1919 р., недрукована і навіть не повністю збережена в рукописі; «До питань вивчення бароккової доби на Україні», опублікована в журналі «Україна», Париж, 1952 р., ч. VIII; „Paterikon“ Сильвестра Косова» (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XV, Збірник Філологічної Секції, т. 26, Нью-Йорк—Париж, 1956) і, нарешті, «Тератургіма» А. Кальнофойського в її зв'язках з старокиївською літературою» у «Збірнику Літературної Газети» за 1956 р. Перші дві статті є ширші своїм засягом, дають обриси загальної концепції розуміння небіжчиком нашої літератури середньої доби, особливо цінна під цим оглядом насичена оригінальними міркуваннями стаття в «Україні». Проф. Глобенко дає свої корективи до схеми історії української літератури XVI—XVII століть, він заперечує доцільність поділяти цей відтинок часу на три епохи — ренесансу, барокко, клясицизму і вважає за доцільне всю літературу цих часів трактувати як бароккову, цікавий погляд, перевірка якого ще потребувала б дальших дослідів. Безперечнішим є друге його твердження про тісний зв'язок української літератури XVI—XVII століть із старокиївською літературною традицією. Тут проф. Глобенко пішов слідами дослідів І. Франка та академіка М. Грушевського в його V томі «Історії української літератури». І. Франко і М. Грушевський різко протиставилися концепціям російських літературознавців, які відривали історію літератури старокиївської Русі від історії української літератури і ставили київську спадщину в безпосередній зв'язок з пізнішою літературою московської Русі. Особливо тенденційно зробив це проф. В. Істрін, відмежовуючи цілком старокиївську літературу від української XVI—XVIII століть, вважаючи, що остання «неорганічно» з'явилася на Україні, була відгомонам західних духових течій, а тому й закономірно мусіла пізніше розчинитися в російській літературі, після чого російська література стала виявом духової творчості трьох «паростів російського племені», а коли й наступило в XIX—XX століттях відродження української й

білоруської літератур, то їх треба розуміти, як льокальні течії у стосунку до матірньої російської літератури. Великодержавницьке політичне вістря цієї концепції настільки виразне, що вона викликала відсіч навіть з боку академіка С. Єфремова, який ролю старого українського письменства, як народник, недооцінював. Але нікому з попередників проф. Глобенка доля не судила широко розгорнути контраргументацію. Тим часом проблема відсічі набрала особливої ваги в роках по другій світовій війні, коли в УССР офіційно зобов'язним став погляд, що початки української нації кладе на XIV століття, а початки української літератури на XVI вік. Таким чином, українську літературу відірвано від її першоджерел, які беруться за вихідну точку російської літератури. І Микола Миколович присвячує чимало уваги, щоб розкрити тенденційність і безпідставність цих поглядів. Він показує, що ці погляди йдуть не з кабінетів учених, а від ЦК партії, а такому кваліфікованому вченому, як проф. Гудзій не залишається нічого іншого, як обґрунтовувати фантастичні теорії партійних диктаторів. І в своїх працях про «Тератургіму» Атанасія Кальнофойського та «Патерикон» Сильвестра Косова підходить проф. Глобенко до проблеми зв'язків із старокіївською літературою чисто фахово, з докладною аналізою згаданих творів. Навіть Істрін, твердячи про цілковитий відрив української літератури XVI—XVIII століть від старокіївської традиції, змушений був, як фахівець, всупереч своїй концепції, визнати, що в 15 столітті був укладений літературний пам'ятник «Киево-Печерський Патерик», що його зв'язок із княжою Україною безперечний. Проф. Глобенко для обґрунтування своїх поглядів узяв саме цей твір — другу, так звану Касіянівську редакцію з 1462 р., і перевів докладні текстові зіставлення «Киево-Печерського Патерика» із «Патериконом», виданим у 1635 році, і з «Тератургімою», яка з'явилася у світ 1638 року. В обох творах він знайшов багато текстуральних збігів з «Киево-Печерським Патериком» та явних наслідунків його, переконливо показуючи, таким чином, наявність ланцюга зв'язків у нашій літературі з Київською Руссю. До цього перевів він також реестр думок інших дослідників, які скріплюють його позицію, зібрав до купи розкидані інші факти зв'язку козацької України з традиціями древнього Києва, а також поставив завдання, яке, мабуть, сам думав розв'язати, не передбачаючи, що нагла смерть перетне йому дорогу в дослідчих шуканнях: він писав: «надзвичайно важлива є проблема «Синописа» перших видань, поки він не був під примусом перерагований із включенням московського матеріялу часів від XIV століття. Його дослідження для вияснення обсягу користання джерелами давньої доби в Києві XVII століття могло б дати нам багато цікавого» («Україна», 1952, XIII, стор. 627).

Новій українській літературі присвятив наш дослідник цілу низку газетних і журнальних статей. Під псевдонімом Т. Миколенко надрукував він у газеті «Неділя» від 6. X. 1946 р. статтю про І. Котляревського. Хоч і не знайдемо в ній чогось цілком нового, але були вона доречною пригадкою того, що у нас постійно забувається: автор

наголошує той широкий культурний діапазон, який був властивий Котляревському, підкреслює простір тої західноєвропейської культурної бази, яка живила талант батька українського письменства. Цим професор Глобенко відштовхується від народницького, а далі й советсько-казенного трактування творчості Котляревського на ґрунті лише народніх джерел. Стаття про творця перелицьованої «Енеїди» характеристична своєю спрямованістю для всього літературознавчого доробку професора: в дуже багатьох своїх статтях він нагадує призабуті зв'язки нашої літератури з літературою Заходу, а іноді й констатує їх уперше в літературознавстві, він також ненастанно поборює народницькі спрощенські підходи до літературної спадщини, які у нас покутують не раз і донині і які є зручною підставою до большевицьких перекручень розуміння літературних явищ.

Цікаво написано статтю «1845 рік у творчості Шевченка». Є це спроба придивитися до всього сплету життя і діяльності Т. Шевченка в році його найбільшого творчого піднесення, коли він дав українству своє «Послання», «Кавказ», «Заповіт», «Великий льох», «Три літа», «Іван Гус». Є в цій статті окремі вдумливі констатації щодо особливостей ліричного таланту Шевченка, і це важливо, бо про лірику Шевченкову синтетично образно, а разом з тим фахово наші літературознавці говорили ще мало. У нас або засушували Шевченка підрахунком формальних особливостей його поезії, або куди частіше потопали в пишномовній патетиці, за якою зникало відчуття ліричної природи Шевченкового генія. Глобенко кидає кілька штрихів — і в них є вчування в інтимний світ лірики великого поета і в її внутрішню літературну специфіку. Він намічає для дальших дослідників цікавий методологічний шлях: порівняння поетичних і малярських мотивів Шевченка. На його думку, цей шлях міг би збагатити наше літературознавство глибшим розумінням Шевченкової поезії. На жаль, автор не розгорнув ширше аналізу «Великого Льоху», а навіть і не використав наявної літератури, згадавши лише про працю С. Смаль-Стоцького. Здається нам, що він також перебільшує значення російських зв'язків Шевченка у 40-их роках.

Над творчістю П. Куліша спиняється Микола Миколович у статті «В дисгармонії» («Арка», 1947, ч. 5). Тут він не ставить собі завдання розгляду цілоти творчого шляху Куліша, лише розглядає проблему внутрішніх суперечностей у світогляді й творчості цього видатного письменника. Висловлене М. М. Глобенком припущення, що Кулішеві суперечності легше буде зрозуміти, якщо його духові борсання взяти в зв'язку з душевними драмами і малоросійським комплексом Гоголя, заслуговує на особливу увагу. Доцільно було б комусь із літературознавців узятися спеціально до вивчення цієї проблеми.

Статтю «Забутий» («Українська Трибуна», 1948, 30. V.) присвячено І. Нечуєві-Левицькому. Націоналізм Нечуя-Левицького плямували і плямують не лише советські критики. Від нього чулися ніяково і наші ліберали-народники. Він видавався примітивізмом нашим естетам. Проф. Глобенко реабілітує націоналізм Нечуя-Левицького, підносить

його, як духову вартість. В авторів «Хмар» і «Над Чорним морем» бачить він зачинателя у нас проблемного роману, якому жахливі обставини колоніального гніту української літератури не дали змоги вирости в постать, аналогічну до постаті Тургенева в російській літературі.

Коротенький шкіц «Леся Українка» блискуче виявляє здібність проф. М. М. Глобенка до літературознавчої синтези. Небагатьма реченнями він переконливо і свіжо доводить духову залежність Лесі Українки від Тараса Шевченка. Дослідник показує, що недооцінка творчості Лесині за її життя пояснюється пануванням у ту пору народницьких естетичних канонів. Велич Лесі Українки постає чіткіше від того, що показано її постать на фоні стилєвих змін в українській літературі. Оригінальність таланту Лесі Українки Микола Миколович побачив під новим кутом зору, дотепер ще мало використовуваним дослідниками. Він каже: «Це було горде, чарівне своєю свіжістю і рішучістю слово... Воно справді різнилося від солодкавого трафарету більшості Лесиних сучасників. Правда, — хоча б гірка — на самперед! І друге — рішучість не йти второваними шляхами, властивість простувати лінією найбільшого опору, що лишалася на все життя. Шукання власних тем, оригінальне їх трактування. Приміром, поетеса звертається до Данте. Традиційне поєднання образів, як відомо, це — Данте і Беатріче. Але Лесю Українку не цікавить Беатріче. Їй дорожчий спогад про дружину «вигнанця фльорентійського», жінку з забутим ім'ям, що була мовчазним, але вірним помічником великого поета в його тяжкім житті. Суворий подвиг без вінця за нього — приваблює поетку.

І так в інших речах: не Ізольтда Злотокося, а Білорука; не апостол Петро чи Іван, а Юда; не Гелена, а Кассандра, не мученики, що надхненно вмирали, викликаючи повагу, а адвокат Мартіян, який непомітно, все офірувавши і всіма зневажуваний, робитиме скромну, але велику справу. Не герой бучної мелодрами з минулого життя України, а «Бояриня», що задихається в моральній атмосфері Московщини».

Заслуговує на увагу і нарис проф. Глобенка «Олександр Олесь». Тут наш учений спиняється над виясненням питання, чому Олесь тішився виключною популярністю, і то так, що в очах сучасників затьмарював куди більший, глибший талант Лесі Українки. Автор пояснює це захоплення тим, що Олесь настроїв свою музу на романтичний лад, саме тоді, коли останні могікани українського романтизму вже зійшли в могилу, залишивши по собі в нашому громадянстві міцні романтичні традиції. Співучість, приступна алегоричність, легка модернізація форми, відсутність «учительського тону» тенденційної поезії народників, ніжна лірика кохання — робили поезію Олесь свіжою для сучасників, і ця свіжість та наявність алегорії дали змогу сучасникам назвати його «символістом», а це пізніше призвело до розвінчання поета тоді, коли з'явилися на українському ґрунті справжні символісти. З підходу Глобенка виходить, що ні ідеалізатори, ні розвінчувачі

Олеся не мають рації, а все ж таки стало місце за Олесем і в скабниці наших естетичних вартостей, і в історії літератури забезпечене.

1955 року Наукове Товариство ім. Шевченка в США видало «Збірку українських новель». В ній знаходимо вступну статтю нашого автора, що дає образ розвитку новелістичного жанру в нашій літературі, дуже коротко з XIX віку і докладніше від початку XX до кінця 20-их років. Поруч неминучого в таких оглядах повторення загальнознаних істин натрапляємо тут і на оригінальність спостереження, зокрема щодо творчості С. Васильченка, своєрідностей імпресіоністичної техніки письма у Косинки. Творчість Михайла Івченка, що залишилася у нашій критиці майже не оціненою, знаходить у цій вступній статті коротке, але проникливе схоплення, напоєне симпатією до передчасно згинулого письменника. Микола Миколович дуже болісно сприймав той процес шаленої фальсифікації історії української літератури, який розгорнувся в УССР ще в 30-их роках і особливої сили набрав у повоєнних часах. Цілим рядом статей він реагував на ці фальсифікування. Було в цьому бажання висловити протест проти злочинного калічення культури, були переживання за долю української людини, що має споживати цей отруйний духовий корм, було і стремління визначити задачі для нашого літературознавства з уваги на його цілковите спотворення на батьківщині. Професор показав фальсифікування постатей Шевченка, Франка, Л. Українки. З особливою докладністю спинився на політиці спотворювання Шевченка, присвятивши цьому кілька статей, найгрунтовнішу з яких уміщено в «Записках НТШ (т. CLXI, Збірник Філологічної Секції, т. 24), де розглянено всі етапи советського препарування спадщини українського генія.

В кінцевих рядках цієї праці читаємо:

«Як колись у житійній літературі XIV-XV вв. треба було усувати фактичні дані й заступати їх прийнятими умовними формулами, так і тут перед советським читачем представляється лише бліда тінь постаті Шевченка. Все, що в'язало його з українським громадянством і українською історією, що впливало на розвиток думок як поета національного пробудження, що зумовило виняткову сміливість його в осуді минулого й сучасного становища України, старанно замовчується. Постать великого українця Шевченка для людини, вихованої на офіційних статтях про нього, висить у повітрі. Шевченко живе без українського оточення. В біографії Шевченка, по-советському інтерпретованої, лишається майже порожнім місцем дуже добре досліджене його перебування на батьківщині, подорожі по Україні 1843 і 1845, 1846 років. Вся атмосфера, в якій постала вирішальна в його творчості збірка «Три літа», де Шевченко вже стає на повний зріст — зникає. Навіть доповідь шефа жандармів у збірці архівних матеріалів фальшується, коли йде мова про самостійницькі мотиви і впливи на оточення поезії Шевченка».

Ізолювати письменника від українського оточення, від українського ідейного світу — це основна лінія нинішньої советської фальсифікації. Як показує проф. Глобенко, її стосують большевики не лише до Шев-

ченка. Книжка Дейча про Л. Українку теж «вкрита якоюсь мжичкою, що за нею не видно справжніх подій, людей і фактів минулого» («Вісник ОЧСУ», 1954, ч. 4, стор. 24). Сьогоднішня фальсифікація доходить до такої забриханости, так нереально навіть для ока зовсім недосвідченого читача показує літературні постаті, так улазливо нав'язує і виписує тенденцію, що мусить викликати обурення навіть у малообізнаного, але вдумливого советського читача. І звідси у проф. Глобенка оптимістичні нотки. Він вірить також у силу слова наших геніїв. Як би це слово не коментувати підступними виясненнями, воно все таки говорить саме за себе до серця читачів.

Советські видання останніми роками все більше просочуються на еміграцію. Тим самим зростає небезпека їх впливу на найменше культурні прошарки еміграції. У зв'язку з цим роля згаданих статей Миколи Миколовича набуває практичного сенсу в боротьбі проти ворожої розкладової дії.

Підсоветська художня література була предметом постійної уваги небіжчика. Найменше написав він про творчість останнього етапу, по другій світовій війні. Його відштовхувала сіра казенщина цієї літератури. Зате його зір постійно звертався до 20-их — початку 30-их років. Під псевдонімом Гальчука випустив він 1952 року книжечку на 31 сторінку «Літературне життя на підсоветській Україні. Проза 1920-30 років». В доступній для широкого читача формі змальовано тут драматичні зудари між українською літературою та окупаційним режимом. Брошура навчає еміграційного читача вникати в похмуру атмосферу сов. буднів і не спішитися з осудами для тих письменників, твори яких не відповідають кодексові чеснот пересічного емігранта. Цікавішою, наукової вартости, є праця «Українська проза 1920 — початку 1930 років». Дослідник справився з нелегким завданням: він показав стильовий поділ в українській підсоветській літературі 20-их років. Вправною рукою він малює індивідуальні своєрідності мистецького обличчя одного автора за другим, спиняється на розкритті змісту й аналізі цілого ряду творів, з яких лише деякі є доступні для еміграції. Нemoжливість для самого професора прочитати їх наново змушує його оперувати запасами пам'яті, що приводить до невірної оцінки «Невеличкої драми» Підмогильного, але це, мабуть, єдиний у розвідці випадок, коли багата пам'ять зраджує дослідника. Загалом схоплено і розвій таланту В. Підмогильного, і скромні літературні осяги Досвітнього, і «занепадницький» характер прози Дніпровського, з особливою увагою насвітлено постать М. Хвильового.

Хвильовий був у центрі уваги Миколи Миколовича. Трагічна смерть Хвильового і гнітючий похорон залишилися тривожною згадкою для професора, який пережив цю подію в Харкові в оточенні, близькому до мятежного письменника, що не схотів скоритися. Мабуть тому він кілька разів повертався до цієї теми.

Ким суб'єктивно був Хвильовий, що кублилося в цій бурхливій душі? Де кінчалася фраза, розрахована на причіпливу цензуру і де починалася гаряча страшна і щира правда життя?

В розв'язці дуже складного питання про внутрішнє душевне життя Хвильового, про психологічні грані ідейних змін, здається нам, Микола Миколович не мав щастя. Тут його погляди не були остаточно установлені. На початку вважав він його опортуністом, великим навіть у своєму опортунізмові. Пізніше скорегував цей погляд, говорив про ілюзії й помилки, про суперечності світоглядів, як у П. Куліша, про помилки, за які довелося платити життям. Самогубство Хвильового завжди пояснював, як вияв громадської мужності. Ніколи не хотів остаточно погодитися з моїм переконанням, що Хвильовий перейшов еволюцію від фанатика загірної комуни до прозеліта націоналістичного світогляду.

Зате картину об'єктивно націоналістичної ролі діяльності Хвильового дав Микола Миколович у своїх писаннях переконливо і яскраво. У статті «Дорогою ціною» («Укр. Трибуна», 1948, 20 травня) він писав:

«Хіба боротьба хвильовістів за високий рівень мистецтва, скерована проти офіційного советського масовізму, не єднала Хвильового з неокласиком Зеровим і лінією «ЛНВ»? Хіба боротьба з етнографічно-побутовим театром, заперечення примітивних форм культурної праці, що її Хвильовий, сам колишній просвітянин, охрестив «Просвітою», не єднала ваплітян з київськими неокласиками, Ланкою-Марсом чи «ЛНВ»? Хіба почасти нав'язні Шпенглером, якого Хвильовий студював перед своїм виступом у дискусії, думки про роллю України, в майбутніх великих катастрофах на Сході Європи, про роллю України як провідника народів, поглинених російською імперією, отой дух «вітрів зі Сходу» — не мають нічого спільного з мотивами творчості найсмисливішого і найталановитішого з поетів «вісниківської плеяди»? А тінь «середньовічних лицарів», Мазепа, Шведська могила, полтавська катастрофа, постійна боротьба з комплексом «малоросіяництва», що привела Хвильового до смертельного конфлікту з підсоветською («вуспівською») дійсністю, хіба не в'язали його з самостійницькими ідеями всієї української літератури ХХ віку? А «безумство конкістадорів», боротьба за сильну, вольову людину, туга за тим, що цієї вольової людини Хвильовий не бачить, пристрасне, хоч не завжди вдале шукання цієї людини — це, як і герої новель Яновського («Кров землі»), як і герої «Чотирьох шабель», знаходить цілковиту відповідність у культурі вольового героя на протилежному кінці України».

Літературна майстерність Хвильового хоч і визнавалась завжди без заперечень, проте дуже мало була предметом літературознавчої аналізи. Останньою на цю тему спеціальну працю написав у 1927 році Юринець на сторінках «Червоного Шляху». Він відзначив ряд формальних особливостей манери письма Хвильового, але не міг бути об'єктивним щодо письменника, який уже тоді був еретиком. З погляду марксистських норм естетики доводить Юринець невідповідність літературних прийомів Хвильового до вимог «революційного світогляду пролетаріату». І оце Глобенкові уперше після С. Єфремова довелося наділити Хвильового — письменника спокійною приязною увагою і засобами досліду та образного слова відтворити чар мистецьких засобів автора

«Синіх етюдів». Робить Глобенко це кількома наворотами. Особливо успішно, надхненно, в статті «Микола Хвильовий» (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том CLXII, Праці філологічної секції, 1958, стор. 60—69).

Романтично залюблений був проф. Глобенко також в Юрія Яновського, в його мужність, в дерзкість, у високий тонус його шляхетного патріотизму, в тонку філігрань його слова, у цнотливу експресію його фрази. До творчости Яновського він також раз-у-раз повертався, як мистець, якого не задовольняє власний твір і примушує творити новий і новий варіант. Критика Миколи Миколовича подібна не раз до мистецьких творів, хоч може він бути й зосереджено-сухий там, де потрібно особливої сконденсованости і поняттєвої точности. Для характеристики Яновського йому явно бракує кількох ранніх збірок — «Кров землі» і «Прекрасна Ут», і він змушений повторюватися, витягаючи напівзабуте із закамарків пам'яті. Але зате надолужує на розгляді «Чотирьох шабель», «Майстра корабля», «Вершників». Стосовно підсоветської літератури проф. Глобенко був не лише дослідником. Він був літописцем доби. Він писав з особисто пережитого, з того, що довелося колись читаючи не тільки пережити, але й перестраждати. В його уяві все це була жива недавня дійсність. І він нашу еміграційну спільноту старався перейняти відчуттям атмосфери життя підсоветської літератури. Він не любив тих еміграційних носіїв добродесности, які, з еміграційного загумінку дивлячись на літераторів підсоветської України, готові заплямувати всіх тих грішників і розпалити для них кострище інквізиції. Професор закликав зрозуміти атмосферу підсоветського життя, а тих, хто про неї забув — згадати. Особливо сильно зробив він це у статті «Література і терор» («Визвольний шлях», 1955, ч. 6). Розстріли, заслання — це тільки частина терористичних виявів. Терор ніколи не припинявся на підсоветській Україні, він був усюдисущий, лише міняв форми вияву та інтенсивність. Професор Глобенко дає тут просторий реєстр засланих, розстріляних, самогубців. Але він свідомий, що немає спромоги підрахувати кількість морально затортурованих.

«Терор, пляномірно й тупо застосовуваний протягом багатьох років, охопив людей, і книги, він убиває фізично й морально, калічить сучасне й майбутнє покоління. Не обмежуючись сьогоднішнім, актуальним, він простягає руки до минулого, довільним вибором, прихованням фактів і заборонами спотворюючи культурну спадщину попередніх поколінь.

Такий підсумок панування в Україні чужої сили, брутальної й цинічної. В історію України вписана сторінка, яку сучасний культурний світ не вміє, і не хоче, і боїться прочитати».

Від цієї безмірно сумної дійсности професор звертає інколи зір на український Захід, немов шукаючи тут опертя для свого оптимізму. Пише статтю про поезію Лятуринської, розглядає поетичну спадщину Олега Ольжича. В цій останній роботі виявляється ще одна властивість нашого вченого — здібність влучно інтерпретувати, розкривати гли-

бину символів і натяків, пов'язувати все в суцільний образ творчості і світовідчування.

Без особлиих труднощів зрозуміє пересічний читач Ольжичеві «Вежі». Але складніше з «Рінню» і «Підзамчям». До деяких поезій тут культурний коментар конечний. Саме його і дає проф. Глобенко. Це є початок конкретної літературознавчої аналізи творчості Ольжича, перехід від публіцистики до науки, хоч не відкидає тут же Глобенко і публіцистичного підходу в кращому розумінні слова. Бож чи можна відділити шляхетну публіцистику від науки, коли говориться про таку опромінену чаром, ідеальну постать, як Ольжич?

Закінчуючи наш перегляд, скажемо на завершення, що смерть Миколи Миколовича завдала болючої рани українському літературознавству, і рана ця довго кровоточитиме, а спогад про небіжчика і вдячність йому за виконану роботу житимуть у наших серцях вічно. Нехай ці слова признання будуть ще одною скромною квіткою над його могилою...

Матвій Стахів

ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(До питання державноправного розвитку Української Держави)

Вступ

Відновлення Української Держави в 1917 році спирається на природне право самовизначення народів. Основні акти цієї держави виразно покликуються на це право нації, а не на якесь історичне право, що випливало б із державного права попереднього періоду — Української Козацької Держави. Право самовизначення в найширшому розумінні — це право суверенності нації, так в аспекті незалежності від інших націй, як і в аспекті внутрішнім — установляти свій державний лад, бути паном своєї долі.

Це суверенне право народу визнавали і виразно на нього покликувались усі основні акти різних режимів відновленої Української Держави: універсали, закони й конституція, ухвалені Українською Центральною Радою, грамоти і закони, проголошені гетьманом Павлом Скоропадським, і декларації, закони й універсали Директорії Народної Республіки та Трудового Конгресу України.

Таким чином, існує єдність правової основи відновленої української державності, а тому також тотожність цієї держави без огляду на різні її режими та суспільні владні групи, що надавали даному режимові суспільного змісту.

З цього становища розвиток державного права України в новітніх часах можемо поділити на три доби:

1. Доба Української Центральної Ради.
2. Доба гетьмана Павла Скоропадського.
3. Доба Директорії Української Народної Республіки.

Кожна з цих діб поділяється з погляду державноправного розвитку на окремі періоди, які визначають ступені розвитку.

Нас тут цікавить дослід державноправного розвитку за доби Директорії Української Народної Республіки, що почалася від 15. листопада 1918 року.

Ця доба поділяється на такі ступені розвитку:

- а) Від 15. листопада 1918 року до 14 грудня 1918: громадянська війна між Директорією УНР і гетьманом Павлом Скоропадським.
- б) Від 14 грудня 1918 до 28 січня 1919: хитання між повною і обмеженою демократією.
- в) Від 28. січня 1919 до 12. листопада 1920. Змагання до парламентарної системи.
- г) Від 12. листопада 1920: Державний центр на еміграції.

Громадянська війна між Директорією УНР і гетьманом Скоропадським.

Креація Директорії УНР.

а) Назва.

Назву для революційного керівного органу, який мав перевести повстання проти режиму гетьмана П. Скоропадського і відновити знову демократичний режим у суверенній Українській Державі, прибрали перші організатори підготовки повстання, Микита Шаповал і Володимир Винниченко, ще до часу, заки ідею повстання схвалив Український Національний Союз. Як пише М. Шаповал у своїй книжці «Велика Революція», всі подробиці програми повстання, із назвою керівного органу включно, уклали вони обидва ще, приблизно, за 2 тижні перед його схваленням.¹⁾

Назву «Директорія» взято із історії Великої Французької Революції. Після того, як скинено терористичний режим диктатури якобінців на чолі з Робесп'єром, в 1795 році змінено дотеперішню конституцію і заведено нову. Нова конституція з 1795 року стояла на різкім поділі функцій влади на законодавчу, судейську і виконну. Законодавчу функцію доручено двом палатам: нижчій, із 500 членів, і сенатові («раді старших»), із 250 членів. Екзекутиву вибрала «рада старших» у формі «Директорії» із 5 директорів. Щороку один член Директорії уступав і на його місце вибирала «рада старших» нового члена Директорії. Президію Директорії переймав кожний член щотри місяці. Директорія була тим, чим є кабінет міністрів у парламентарній системі, з тим обмеженням, що члени Директорії були вибрані засадничо на п'ять років. Директорія добирала собі ще «міністрів», як фахових керівників відповідних ділянок адміністрації держави, одначе з тим застереженням, що міністри не мали безпосередньої влади, а могли тільки давати накази через Директорію. Міністри не творили, таким чином, міністерського кабінету в парламентарнім сенсі. Конституція містила в

¹⁾ «Велика Революція» (3 нагоди 10-ліття революції на Україні). З циклу лекцій в Америці». Прага, 1923. Сторона 60 і наступні.

справі виконавчої влади ще один важливий припис: у випадку небезпечно для держави чи внутрішнього ладу й миру директорія могла діяти самостійно, видавати тимчасово зобов'язуючі загальні норми, тобто декрети зі силою закону, замість законодавчого збору, і переводити арештування поза наказами судів, або іншими словами — в тому випадку — Директорія могла часово припинити діяння громадянських свобод, які знову після скенення диктаторського яacobинського терору були новою конституцією впроваджені у французькій республіці. Таку повноважність для Директорії давала конституція тільки на дуже короткий час, а після того її декрети йшли на розгляд законодавчого органу.

Практично система правління Директорії у Франції не «зложила іспиту» і довела, що такий режим езекутиви через колегіяльний орган, який має членів на сталий час і незалежно один від одного, не може з успіхом співпрацювати. Всередині французької Директорії виникли незабаром суперечки і важка боротьба, яка скінчилася щойно з моментом нового державного перевороту Наполеона Бонапарте. Один з авторів директоріяльної системи, прибраної для Української Держави, Микита Шаповал, у цитованій вже книжці подає, що він і Винниченко прийшли до такої думки щодо плитформи повстання: «повалення гетьманщини і відновлення УНР, усунення німців з України, скликання Українських Установчих Зборів. На час боротьби провід мав би бути доручений 3-5 особам (назву для Колегії ми придумали: Директорія). УНСоюз мав би вибрати Директорію, а коли б повстання скінчилось успіхом, то Директорія скликала б Українські Установчі Збори»²⁾ З того видно, що автори назви взяли її насамперед із історичних аналогій. Як режим Директорії у Франції кінчив систему диктаторського режиму, так також нова Директорія Української Народньої Республіки мала кінчити режим попереднього державного перевороту, тобто гетьманщини. Разом з тим, за аналогією з колишньою Великою Французькою Революцією, Директорія УНР мала повернути в Україні демократичні свободи, правовість і, особливо, суверенність народу, скликаючи для вирішення тривалого державного ладу Українські Установчі Збори. Цю заздалегідь придуману назву потім при креації Директорії схвалив також однозгідно Український Національний Союз.

б) Вибір Директорії.

Директорія не була самозванчим органом, ні навіть органом, який накинула б народові якась одна група чи партія змовників. Вона була вибрана Українським Національним Союзом, до якого входили всі українські політичні організації і професійні союзи на чолі з Селянською Спілкою і Спілкою Залізничників, окрім єдиної партії хліборобів-демократів, яка, зрештою, тоді значнішого впливу в масах не мала.

²⁾ Підкреслення додані.

Треба пригадати, що партії УНСоюзу представляли при виборах до Українських Установчих Зборів коло 80 відсотків усіх голосів на Україні та всі мандати до цих установчих Зборів Української Держави. Таким чином, креаційне тіло, яке покликала своїм вибором Директорію УНР, було вповні компетентне в цих надзвичайних обставинах репрезентувати політичну волю українського народу аж до найближчого нового формального голосування народу при загальних виборах.

В останніх двох десятках років в Європі було модним гасло проти «партій» взагалі. Це було зовсім зрозуміло з огляду на тодішні сильні демагогічні рухи фашистів, комуністів, нацистів і інших тоталітаристів. Не диво, що вплив цієї демагогії знайшов деякий відгомін також серед українських читачів. Тому треба нам тут підкреслити, що партії — це взагалі природне явище в суспільнім житті людини і від нього невідлучне ніколи, без огляду на форму суспільного співжиття. Над цим природним характером партій я спинився ширше у своїй публікації про соціологію українських партій, і тут ближче в це питання не входжу.³⁾ Зате слід тут ще підкреслити, що демократичні конституції всюди уважають політичні партії частиною публічних органів у державі, надаючи їм певні управління й обов'язки при загальних виборах, а потім в організації внутрішнього функціонування законодавчих чи інших представницьких державних органів. Декуди з тієї причини партійне життя є предметом ширшого законного регулювання (напр., у ЗДА, в довоєнній ЧСР, в демократичній Австрії і інших та звичаєво в Британії).

Коли, отже, в надзвичайнім випадку національної кінечности, як уже б не могла зійтися національна конституанта, то партії, об'єднані в УНСоюзі мали повне природноправне й моральне право й обов'язок рішати питання, котрі були кінечністю рятунку суверенности Української Держави в їхнім розумінні.

Як свідчить Микита Шаповал і матеріяли в П. Христюка, у виборі Директорії взяли участь представники партій УНСоюзу, професійних організацій і війська. Із партій були заступлені обидві соціалістичні — УПСР і УСДРП, націоналістична-Українська Партія Соціалістів-Самостійників та консервативна — Українська Партія Соціалістів-Федералістів. Із професійних організацій належали до УНСоюзу: Селянська спілка, Всеукраїнська Учительська Спілка, Юридичне Товариство, Лікарська Спілка та Галицько-Буковинська Рада і ще кілька менших організацій, а також Головна Рада Всеукраїнської Поштово-Телеграфічної Спілки і Об'єднання Ради Залізниць України. Із правих партій входила ще до УНСоюзу партія трудовиків. У виборі Директорії брали участь також представники Січових Стрільців (сотник Юліян Чайківський, а від інших військових кіл ген. Осецький, полк. Василь Тютюнник і полк. Аркас)⁴⁾. Участь сотника Січових Стрільців у виборі була тільки формальністю, бо ще 30. жовтня Стрільцька Рада передала

³⁾ Див. мою працю: «Українські політичні партії в соціологічнім наświetленні», Нью-Йорк—Скрентон, 1954.

через своїх представників — підполк. Андрія Мельника і сотн. Ф. Черника — заяву-вимогу, що до керуючого майбутнього центру повстання мусить від Січових Стрільців входити Симон Петлюра.⁵⁾

Президія УНСоюзу і уповноважені представники політичних партій, професійних організацій і війська вибрали однодушно Директорію Української Народної Республіки в такому особистому складі: 1) Володимир Винниченко, якого вибрано тоді ж головою Директорії, 2) Симон Петлюра, якого, згідно з вимогою Січових Стрільців, вибрано відразу Головним Отаманом Військ, 3) професор Федір Швець, 4) адвокат, пізніше професор Панас Андрієвський, 5) Андрій Макаренко. Висунено тоді кандидатуру на члена Директорії одного з організаторів підготовки повстання, Микиту Шаповала, але він рішуче заявив на нараді, що вибору не прийме. Як причину подав він, як зазначає пізніше, думав, що він міг би мати конфлікти з С. Петлюрою, з яким він вже перед тим мав непорозуміння в УЦРаді. Про подробиці вибору таких осіб М. Шаповал не хотів ще тепер писати.

Із писань В. Винниченка і М. Шаповала видно, що вони були відразу, ще до виборів, проти того, щоб до такого верховного органу повстання брати останніх відповідальних діячів режиму УЦРади, зокрема Михайла Грушевського, як голову УЦРади і Всеволода Голубовича, як останнього прем'єра, мовляв, вони були відповідальні за покликання німців на Україну. Як відомо, Винниченко до уряду самостійної УНР не входив (після 22. січня 1918 року). Таким чином, до Директорії були вибрані самі люди з-поза проводу УЦРади і уряду з 1918 р., а тільки Винниченко і Петлюра раніше посідали становища в державному уряді. Інші були «нові люди». Вони були мало відомі поза Винниченком і Петлюрою, отже, свій авторитет брали, з одного боку, від інституцій — Українського Національного Союзу — та, з другого, від популярних вже тоді обох перших членів Директорії — Винниченка і Петлюри.

Залишається ще до з'ясування дата вибору Директорії. В цій справі джерела не є згідні. Винниченко в своїй книжці «Відродження нації» подає за дату вибору Директорії день 13. листопада 1918. За ним іде також Павло Христюк у своїх «Замітках і матеріялах...», покликуючися при тому на безіменний опис вибору, друкований у роковини повстання в «Україні» з 16 листопада 1919. За цими обома авторами йдуть утертим уже шляхом усі інші, подаючи, як ніби безспірний факт, що вибір Директорії відбувся 13 листопада 1918 у Києві пізнім вечором у будинку Міністерства Шляхів при Бібіківському бульварі число 34. Однак ці твердження Винниченка і безіменного автора статті з «України» треба піддати під великий сумнів з ось яких міркувань: 1) Проти свідчення особистого учасника вибору Винниченка стоїть пізніше свідчення Микити Шаповала в його вже цитованій книжці. Він твердить, що «після перечитання Грамоти Скоропадського 14. ли-

4) і 5) П. Христюк: «Замітки і матеріяли...», том III. стор. 127 і наступні та 158—159; М. Шаповал, «Велика Революція...» стор. 119 і наст.; А. Крезуб, «Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці». (Літ.-Наук. Вістник, книжка XI за 1928); М. Шаповал — цит. праця, стор. 122. у примітці.

стопада ми негайно скликали засідання Ради УНСоюзу, поставили питання, що робити... Нарада висловилась за активну боротьбу. Вражіння від грамоти було остільки кепське, що навіть хлібороби-демократи, які до УНСоюзу не належали, почали висловлятися що нема іншого шляху, як активна боротьба... 14. листопада Петлюру було поінформовано про це (підготову повстання) і запитано, чи він згодився б пристати до нас. Він охоче згодився. 15. листопада Президія УНСоюзу, представники військових кіл (власне, Січових Стрільців) і партій зібралися нишком на нараду в будинку Міністерства Шляхів (на теперішньому Шевченківському бульварі) для вибору Директорії і винесення постанови про повстання⁶⁾. Треба підкреслити, що Винниченко не подає подробиць засідання для вибору Директорії, в той час коли Шаповал їх подає. Це вказувало б на те, що Шаповал ліпше пригадує собі хід подій. Найважлишою подією він уважає Грамоту гетьмана Скоропадського про федерацію і пригадує собі точно, що вона з'явилася перед вибором Директорії. Сама дальша подробиця щодо дати може бути точна або помилкова, бо числа часто забуваються, але не загальні факти. Таким чином, на основі свідчення Шаповала треба прийняти, що вибір не міг раніше відбутися, ніж 14. листопада, бо щойно 14. листопада з'явилося оголошення про димісію кабінету міністрів Лизогуба і про іменування російського кабінету Гербеля та грамота гетьмана про федерацію. З другого боку, маємо свідчення Є. Коновальця, що він 15. листопада по полудні виїхав із Києва разом з Винниченком до Білої Церкви вже після вибору Директорії. Це вказує на те, що Директорія не могла вибиратися в пізній вечір 15. листопада, коли Винниченко вже по полудні їхав до Білої Церкви. Таким чином, треба прийняти, що вибір відбувся таки 14. листопада вночі. Винниченко пише, що він один день лишився в Києві, щоб написати відозву про повстання, яку йому доручила нарада і Директорія. Він каже, що відозва вже була на мурах Києва вночі з 14. на 15. листопада. Ці дати явно помилкові. Якби 15 листопада вдень були на мурах відозви Директорії про повстання, то про них знав би уряд і гетьман Скоропадський, а тим часом знаємо від Коновальця, що він мав авдієнцію в гетьмана 15 листопада вдень, тоді і гетьман і він сам нічого не знали про факт такої відозви. Значить, відозву з датою 15 листопада друковано щойно 15 і вночі з 15 на 16 листопада розліплено в Києві.

Сама дата вибору Директорії має історичне значення, і тому ми вважали за потрібне спинитися над цим питанням.

в) Компетенція і організація Директорії.

З природи речі, Директорія, будучи державним органом, що призначений керувати повстанням, мусіла мати найширші повноваження військового, адміністративного і законодавчого характеру, тобто повно-

⁶⁾ Пікреслення додані.

важення тимчасової диктатури. Інакше в таких відносинах, коли противник був опертий на сильні російські й німецькі сили, не можна було сподіватися успіху від повстання.

Ця диктатура є тільки тимчасова: до часу усунення гетьманського режиму. Обмежено її тим, що відразу після перемоги над противником має зійтися конституанта Української Держави, яка має вирішити основний державний лад в Українській Державі. Про це говорить основна декларація Директорії, ухвалена на її першому засіданні при виборі й оповіщена з датою 15 листопада 1918. Наводимо тут з неї ті місця, які мають значення для державної проблеми:

«Громадяни!

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український нарід піддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних клас, які мають творити неподільну Росію, виразно говорить про те, що чекає український нарід, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, як найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно, без проливу крові й дезорганізації громадського життя захистити і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імени організованої української демократії і від усього активного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народньої Республіки, цим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народньої влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералові П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці, пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.»

Далі йшли поклики до «руських офіцерських організацій» та до німецького війська зложити зброю і не мішатися в українські справи, з погрозою консеквенцій у випадку невиконання заклику. Після того в основі декларація Директорії УНР зверталася «до всіх чесних громадян» з певними політично-соціальними зобов'язаннями щодо майбутнього ладу у відновленому демократичному державному устрою. Декларація писала про це дослівно так:

«Всі останні, чесні громадяни, як українці, так і неукраїнці, повинні разом з нами стати збройною силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демо-

краті будуть повернені. А Установчі українські збори твердо й непохитно закріплять їх на українській вільній землі.»

Відозва кінчалася гаслом: «До зброї, громадяни, і до порядку!»⁷⁾. Деклярація Директорії з 15 листопада, якою проголошено повстання, давала правну основу цілої акції і конституційну програму. З неї виходять виразно такі зобов'язання Директорії:

1) Має повернутися весь попередній демократичний лад («здобутки») в Українській Державі, знищені режимом гетьмана Павла Скоропадського. Це пересічний громадянин мусів розуміти, як привернення режиму Української Центральної Ради до часу, поки не зійдуться Установчі збори України. Тому що в деклярації нічого не говориться про вибори до цих Установчих Українських Зборів, то кожний мусів розуміти це зобов'язання, як скликання після перемоги повстання вже вибраних за УЦРади послів до Установчих Українських Зборів.

2) Влада Директорів має бути тимчасова, короткотривала, до часу усунення режиму гетьмана Скоропадського, але в тому часі влада, з природи речі, має бути диктаторська.

3) Про спосіб організації адміністрації на звільнених від режиму гетьманщини територіях і про організацію центральної влади до часу відновлення «здобутків революції» з попереднього періоду УЦРади в деклярації не сказано нічого, але загально розумілося само собою, що все має йти демократичним шляхом.

Треба ствердити, що батьки вибору Директорії УНР і самі її члени не мали тоді ясного уявлення про цю важливу проблему, якою є питання організації центральної влади і поділ її функцій. Вони не мали в цій справі, за винятком Винниченка і Петлюри, ніякої дотеперішньої практики в державній роботі. Окрім того, обидва вище згадані державники не мали відповідальних теоретичних студій з ділянки науки про державу і її адміністрацію, бо обидва були визначними в зовсім інших ділянках: Винниченко в красній літературі і публіцистиці марксизму, а Петлюра в літературній критиці і публіцистиці. Проф. Федір Швець був професором мінералогії і петрографії, а Андрій Макаренко був залізничним урядовцем без правничих студій. Єдиний Панас Андриєвський був адвокатом і повинен був визнаватися в цій ділянці суспільного життя. Однак він в цій справі завів зовсім, бо не приготував ніякого проекту тимчасової конституції до часу скликання Установчих Зборів, проекту організації адміністрації на місцях в часі революції і організації центральної влади, отже, самої Директорії і фахової центральної адміністрації при ній.

Французький зразок директоріанський, що послужив прикладом для творців Директорії УНР, не був батьками Директорії УНР пристосований зовсім. У Франції Директорія була тільки виконавчою владою, отже тим, чим є нині рада міністрів. До неї не належало ні законодавство, ні судівництво. Законодавство у Франції належало виключно до «Ради П'ятсот» і «Ради Старших». Тим часом Директорія

⁷⁾ Пікреслення тут і далі додані.

УНР була спочатку всім: і ексекутивною, і легіслатурою. Ця форма організації центральної влади і до того з диктаторськими повноваженнями, хоч би навіть на короткий час, була непрактичним помислом. Ексекутива і голова Держави, як колегія, ніде й ніколи не виправдала себе в адміністрації, а в додатку в часах кризи, якою є кожна революція. Центральна влада мусить мати одну точку, яка репрезентує єдність державної волі, а такою точкою може практично бути тільки одна особа, бо тільки одна особа може мати волю. Колегія може існувати тільки як орган ради, отже законодавчий чи вирокующий, а не ексекутивний орган. Проби ексекутивної колегії в історії показали, що така колегія може працювати з деяким успіхом тільки в нормальних спокійних часах. У часах політичної чи суспільної кризи така колегіяльна ексекутива не спроможна розв'язати ніякі проблеми навіть тоді, коли вона мала б найбільш компетентних членів. Винятком для ексекутивної колегії щодо придатності може бути тільки **однопартійна** колегія, яку веде визнаний партійний провідник з широким і неспірним авторитетом. Міжпартійна коаліційна колегія, як ексекутива державної адміністрації і ще з диктаторськими повноваженнями, ніде й ніколи не виправдала себе, зокрема ж у часах криз.

До тої принципової хиби Директорії УНР, як форми організації найвищої центральної державної влади, долучається ще одна важлива хиба: брак усталення її організаційного статуту і розподілу компетенцій між окремими її членів, з одного боку, і пленумом колегії, з другого. Не були усталені управлення голови Директорії, окрім права скликування нарад і проведу нарадами, які розуміються «самі собою», без усталень. Єдиному Симонові Петлюрі приділено відразу сталу функцію Головного Отамана Військ, але при тому також не усталено точно, які управлення мають в ділянці командування військом і адміністрацією військових справ інші члени Директорії, як колегія. Далі тільки пізніше, з розвитком повстання, ці функції Головного Отамана дещо «ствердли». Спочатку також інші члени Директорії з'являлися на фронт і, очевидно, мішалися у військові справи. В кожному разі, при зустрічі голови Директорії і С. Петлюри, як Головного Отамана, на фронті з військовими відділами командири цих останніх складали формальний звіт не Головному Отаманові, а голові Директорії, Винниченкові⁸⁾). Голова Директорії після перших успіхів повстання одержав спеціальну функцію керувати справами закордонних зв'язків, але інші члени Директорії взагалі спеціальних функцій не отримали і тому, з природи речі, мішалися так чи інакше до всіх.

Не треба й говорити багато, що така система організації була хибою, яку повинен був усунути найперше правник Андрієвський, але він цього не пробував ніколи зробити в тім початковім періоді режиму.

Насувається сам собою висновок, що коли Директорія хотіла функціонувати як ексекутива, тобто як рада міністрів, то вона мусіла б була мати біля себе відразу представницький орган, як вислів громадянської

⁸⁾ Антін Кресуб, «Облога Києва» (ЛНВ, кн. III, за 1928 р.).

лінії і як контрольний його орган. Це легко було зробити. Можна було відразу скликати УЦРаду і передати їй законодавчі й контрольні функції до часу скликання Установчих Українських Зборів. Цього не бажали собі самі творці Директорії і її провідні члени, зокрема Винниченко, який не любив Грушевського і боявся його політичної конкуренції, як голови УЦРади. Приймаючи за факт, що в тих відносинах не було для членів Директорії і її творців бажаним скликати відразу ще в ході повстання Українську Центральну Раду, як представницький орган до часу вибору Установчих Українських Зборів, треба ствердити, що і в тому випадку могла Директорія і її творці покликати інший тимчасовий представницький орган у формі Української Національної Ради. Так поступила була на кілька тижнів раніше Західня Україна, покликаючи представницький орган, саме Українську Національну Раду, складену з дотеперішніх українських парламентаристів та делегатів українських партій, а після успішного державного перевороту проти австрійсько-польської влади дала в ній місце ще представникам національних меншин — жидів, поляків і німців. В Західній Україні відразу утворено парламентарну систему влади з тим, що УНРа мала відповідний закон для вибору шляхом загального голосування нового законодавчого збору. До того часу, доки міг зійтися цей законодавчий збір, УНРа Західньо-Української Народньої Республіки вже 13 днів після перевороту, тобто дня 13 листопада 1918 р., ухвалила й оповістила Тимчасову Конституцію («тимчасовий основний закон»), де усталено назву нової держави, її границі, державну суверенність, спосіб законодавства, державну владу та державний герб. Директорія могла, у випадку нескликування УЦРади, утворити собі Українську Національну Раду УНР в той спосіб, що могла відповідно доповнити вже готову Раду Українського Національного Союзу представниками тих політичних організацій українських і меншинних, які до проголошення повстання не входили до Союзу. Це був нескладний спосіб утворення потрібного органу контролі, громадської опінії і зв'язку з широкими масами народу, все конечні речі при будівництві держави, зокрема в революційних часах. Організаційно це не становило ніякої трудности також з тої причини, що саме Український Національний Союз був творцем проголошення повстання і самої Директорії. Таку саму методу застосував також чеський національний провід від 28. жовтня 1918, після перевороту проти Австрії, покликаючи, як законодавчий представницький провід Чеську Національну Раду (подібно, як УНРа ЗУНР), тільки без представників меншин.

Проте, творці Директорії УНР і вона сама цього конечного діла в державній конституції не зробили і діяли аж до скликання Трудового Конгресу України без ніякого народнього представницького органу.

Від дня повстання, 15 листопада 1918, Директорія УНР являла передовсім колегіяльну голову держави, яку назовні репрезентував голова Директорії. В першій періоді своєї діяльності Директорія виконувала свою владу безпосередньо, без кабінету ради міністрів. Що-

правда, після перших успіхів повстання, яке перемінилося у всенародною революцію, Директорія покликала собі для адміністрації відповідними ділянками життя окремих уповноважених, але вони не творили кабінету міністрів і не діяли самостійно, а тільки з доручення і уповноваження Директорії.

г) Законодавство, військо, адміністрація.

В цім першім періоді Директорії УНР законодавство входило в компетенцію самої Директорії. Ця нормативна діяльність Директорії виявлялася в формі законів, деклярацій із законозобов'язуючою силою та наказів (декретів). Якоїсь контрастигнати відповідних ресортових уповноважених керівників адміністрації, що виконували ті самі функції, які нормально виконують міністри, на цих законодавчих актах Директорії не було.

Мериторично Директорія не відновила якимсь одним актом усіх обов'язуючих за режиму УЦРади законів і розпоряджень, як того можна було сподіватися зі змісту першої Деклярації Директорії з 15 листопада 1918. Також одним засідничим законодавчим актом не скасовано всіх законів і розпоряджень гетьманського режиму. Тільки окремі закони з часів УЦРади привертано до діючої сили та окремі закони і розпорядження гетьманської влади касовано. Ті закони і розпорядження гетьманської влади, яких не скасовано, тим самим лишилися у діючій силі. Таким чином, Директорія, не зважаючи на боротьбу проти гетьманського режиму, станула на ґрунті правової сукцесії по цьому режимі та заступала теорію правової держави. Вимоги колишніх членів УЦРади на чолі з головою УЦРади Михайлом Грушевським, щоб відновити діяльність самої УЦРади і привернути в силу всі ухвалені нею закони, не знайшли собі послуху ні серед більшости політичних кіл коло Директорії, ні самої Директорії⁹⁾.

⁹⁾ Як подає у своїх спогадах один із головних творців повстання Директорії, Микита Шаповал, перед вибором Директорії на засіданні Українського Національного Союзу, дня 15 листопада ввечері, була згода Винниченка, Петлюри і Шаповала, що після перемоги повстання має Директорія скликати Установчі Збори. До часу скликання Установчих Зборів розумілося в колах організаторів повстання, що тимчасовим дорадним і контрольним органом Директорії мав бути Український Національний Союз, як політичний орган консолідації всіх українських політичних і громадських організацій.

Власне ідею скликання Установчих Зборів України і фунгування УНСоюзу як тимчасового контрольно-громадського репрезентативного органу висунено пляново організаторами повстання для того, щоб не скликувати знову Української Центральної Ради. Це виразно підкреслює М. Шаповал у спогадах. З цього ясно, що організаторам, зокрема Винниченкові й Шаповалові, йшлося про те, щоб усунути від політичного впливу не тільки самого голову УЦРади Михайла Грушевського, але й цілий гурт діячів, що його очолював Грушевський із колишніх діячів УЦРади і який у самім УНСоюзі в часі гетьманщини не брав участі та не підтримував ідеї повстання в тій формі, яку створила Директорія. Таку саму по-

У цій законодавчій діяльності Директорія не була в'язана ніяким формальним представницьким, хоч би навіть тільки дорадним тілом. Однак вона у важливіших питаннях засягала ради у представників партій, що входили до УНСоюзу, а у важливіших і при тому принципових справах скликала також окремі «Державні Народи» із представників у сіх партій, українських і неукраїнських (окрім недемократичних-большевицької і монархістів). В тому періоді відбулася одна така формальна Державна Народа у Вінниці в днях 12-14 грудня 1918, на якій обмірковувано питання форми влади і представницького органу народу. Вирішення цієї Державної Народи виконала Директорія вже в дальшому періоді своєї діяльності. Слід тямити, що «Державні Народи» не мали усталеного складу і їх рішеннями Директорія не була в'язана. Військо складалося спочатку з двох неоднакових частин. Однак це були регулярні війська: Січові Стрільці, Запорізька Дивізія і Чорноморський Кіш, які на самому початку перейшли на бік Директорії.

Вони назагал на початку повстання були дуже нечисленні. Другий рід війська-це були різні новостворені повстанчі загони і нові «дивізії», які не мали регулярної організації. Ці відділи були численніші, але зате вони не мали потрібного вишколу, дисципліни і провуду.

Після мотовилівського бою 18 листопада 1918, коли успіх повстання вже був майже певний, виникло питання про те, як далі організувати

зицію займали всі діячі Української Партії Соціалістів-Федералістів під провудом С. Єфремова, Ніковського, Мацієвича й інших.

У перших тижнях після повстання Директорії ще виразно в публічно-державних актах підкреслювано той момент, що УНСоюз є в и щ и м від Директорії національно-державним органом. Це видно, між іншим, у преамблі до «Передвступного договору» між Директорією УНРеспубліки і ЗУНРеспубліки про об'єднання дня 1 грудня 1918 в Хвастові. В цій преамблі говориться виразно ось що: «В імені Української Народньої Республіки Директорія — Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець і Панас Андрієвський і іменем Західньо-Української Народньої Республіки Др. Льонгин Цегельський і Др. Дмитро Левицький як повновласники Української Національної Ради і Державного Секретаріату заявляють:

«Идучи за найгарячішими бажаннями Українського Народу обох Українських Народніх Республік бути найскорше і навіки злученими в одній національній незалежній та суверенній Українській Державі та виповняючи висловлену волю верховних і рішальних тимчасових органів обох цих Держав, а саме, волю Українського Національного Союзу і установленої ним Директорії, з одного боку, та Української Національної Ради та Ради Державних Секретарів, з другого боку, злучитись в одно державне тіло, заключаємо ми слідуєчий передвступний договір про державну злуку».

(Гляди: Іван Юрїв, сотник Січових Стрільців: у статті в «Літописі Червоної Каліни» у Львові, річник X., число I за 1928; Микита Шаповал у статті в «Трудовій Україні» в Празі, числа 5—6 і 7—8 за 1932).

Перший опублікував був текст наведеного вище «Передвступного Договору» Володимир Винниченко у «Відродженні Нації» (том III), але з випущенням преамблі. Всі пізніші публікації ішли за цим скороченим текстом Винниченка. Винниченко, як видно зі спогадів М. Шаповала, пізніше був проти будь-якої ролі УНСоюзу як Тимчасового Органу Народньо-Політичної Репрезентації. Мабуть тому він потім опустив немилий собі вступ до договору з його власним обов'язуючим формальним підписом.

військо Української Народної Республіки. Щодо цього були погляди різні.

Ядром повстання були Січові Стрільці. Хоча Винниченко після свого зречення зі становища члена Директорії і після виїзду за границю на весні 1919 року різко став на неприязну позицію до Січових Стрільців і їхньої Стрілецької Ради, то він виразно признає, що без участі Січових Стрільців у повстанні воно не могло б мати успіху. Згадуючи про покликання Симона Петлюри до Директорії на виразну вимогу Січових Стрільців, Володимир Винниченко підкреслює, що він був «примушений домаганнями Січових Стрільців, єдиної нашої військової опірної сили, закликати С. Петлюру до справи повстання...¹⁰⁾ При тому Винниченко на іншому місці пише, що Січові Стрільці до певної міри довели це своє моральне право ставити деякі вимоги на початку повстання: «Треба зазначити, — пише він, — що Січові Стрільці робили просто чудеса енергії, спритности, сміливости і працездатности». Ще й пізніше, у своїй брошурі «Перед новим етапом», Винниченко потверджує знову, що на повстання організаційне ядро Директорії рішилося тоді, «коли після довгого коливання Коновалець дав остаточну згоду полку Січових Стрільців на повстання»¹¹⁾. На іншому місці цієї ж брошури (сторінка 31) Винниченко ще раз називає Січових Стрільців «ядром» «справжнього руху революції».

Стрілецька Рада була тої думки, що Армія УНР повинна організуватись коло двох осередків: 1) коло Січових Стрільців на Правобережжі, що при кінці листопада 1918 творили довкруги Києва «Осадний Корпус» і 2) коло Запорізької Дивізії на Південнім Сході Лівобережжя, як новий Запорізький Корпус. Тільки ці дві великі формації могли тримати фронт регулярно силою, а з усіх інших формацій можна було творити їхню резерву шляхом повільного і плянового вишколу. До війська мали набиратися спочатку тільки добровольці на основі певного добору. «Стрілецька Рада була проти оголошення загальної мобілізації», — пише полк. Коновалець у своїх спогадах. «Для плянового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було теж налагоджено діло озброєння та умундування. Січові Стрільці заступали тоді думку, що наслідком такої загальної мобілізації потворяться скоро незорганізовані та недисципліновані частини, які, полишені на самих себе, будуть готові на самочинні виступи. Дальшим важним аргументом — це особливо ми підкреслювали — був факт, що при загальній мобілізації нахлине до військової частини дуже багато непевного й розкладового елементу, який буде тільки тягарем при формуванні боєдатних частин. Головне командування нас не послухало й оголосило загальну мобілізацію»¹²⁾. З того вийшла вправді на початках велика числом армія, яка, одначе, потім не могла відповідно відразу

¹⁰⁾ «Відродження Нації», частина третя, стор. 107.

¹¹⁾ Цит. книжечка, Торонто 1938, стор. 29.

¹²⁾ С. Коновалець. «Причинки до історії Української Революції», 1948.

зорганізуватись і здисциплінуватись, а потім некарні нездисципліновані частини треба було з трудом розв'язувати і роззброювати (наприклад, дивізію отамана Зеленого і інші). Втрачено на це багато часу, енергії і сил, потрібних на фронті проти большевиків, коли почалася з Сов. Росією війна. В результаті лишалась тільки армія 21.000 вояків (на початку 1919)¹³). Ця невелика Армія УНР доказувала справжні чудеса героїства і самопосягати, але не могла подолати величезної переваги людей і матеріялу, що їх мали в армії вороги Української Держави на всіх трьох фронтах — російсько-большевицькому, російсько-небольшевицькому («добровольчому» фронті Денікіна) і польському.

Функції головнокомандувача всіми збройними силами виконував один член Директорії, як Головний Отаман, Симон Петлюра. Він мав свій Головний штаб.

Адміністрацію в тому періоді формально організовано так, що Директорія призначувала своїх уповноважених комісарів для керування адміністрацією по губерніях і повітах (повітові і губерніяльні комісари). Це була державна адміністрація. Окрім того, діяло самоврядування на старий зразок — громадсько-сільське и міське у першій інстанції, волосне у другій, окрім міст, а потім губерніяльне земство. Це останнє фактично не було відновлене за той короткий час.

Державна адміністрація фактично поширювалася тільки на повітові і губерніяльні центри по залізничних лініях, де стояли військові залоги і діяла державна поліція. По волостях і селах, які лежали далі від залізниць, фактично панувала дуже широка автономія, яка визнавала владу державних комісарів тільки у випадках, коли цим останнім удалося переконати по-доброму відповідні автономні органи. В містах відновилися міські ради на основі демократичного заступництва, усуненого гетьманщиною.

Технічно провадила державну адміністрацію «Рада Завідуючих Державними справами», але не від власного імені, а від імені Директорії. Це був зав'язок Ради Народніх Міністрів, яка прийшла в другому періоді Директорії.

До важливих успіхів Директорії належить договір про об'єднання із Західньо-Українською Народною Республікою з 1 грудня 1918 у Хвастові. Цим передвступним Договором обидві сторони, Директорія УНР і Державний Секретаріят ЗУНР, зобов'язувалися скласти остаточний договір про об'єднання обох Республік в одну соборну із застереженням федеративно-автономічних прав Західньої України. До неуспіхів належить адміністрування Директорії в ділянці закордонних справ Української Держави. В цій ділянці тільки сама Директорія писала ноти до інших держав, але мало зробила в тому напрямі, щоб рішитися на певний твердий курс закордонної політики і щоб подбати про скоре вислання дипломатичних представників України в рішальні центри за кордони України. Зокрема в тому періоді не зроблено цього щодо представництва на Мировій Конференції в Парижі.

¹³) «Відродження Нації», ч. III, стор. 245.

г) Суспільні справи.

Попередній режим, гетьманщина П. Скоропадського, спирався політично-суспільно на два чинники: на зовнішній, німецьку армію, та на внутрішній, — на клясу поміщиків, великого промислу і фінансів, які були в значній більшості опановані росіянами, поляками і зросійщеними жидами. Окрім того, від другого державного замаху дня 14 листопада 1918 р. цей режим спирався явно на дружини російських офіцерів. Із того факту впливав той наслідок, що зовнішня і внутрішня політика попереднього режиму гетьмана П. Скоропадського мусіла йти назустріч цим чинникам. Це ми бачимо з того, що вже в першій грамоті гетьмана Скоропадського було проголошене необов'язуючим все законодавство Української Держави з часів УЦРади, яке обмежувало приватну власність на землю та переводило певні суспільні реформи в користь кляси селянства, що воно за своїм складом було у величезній більшості українське, а з другого боку, ішло на полегшення долі робітництва, щоб таким чином успішно поборювати большевицьку підривну роботу.

Директорія УНР сперлася відразу в першому періоді своєї діяльності на кляси трудові, які мають характер переважно український. З них найчисленніша кляса селянства — носій національного відродження. Спочатку Директорія мала намір спертися суспільно на цій клясі. Революція Директорії була своїм характером спочатку національною революцією, тому Директорія кликала до єдиного фронту всі українські національні й демократичні елементи без огляду на свій політичний напрямок, якщо вони стояли на ґрунті самостійності Української Держави і її демократичної влади. Тим то Директорія закликала до переходу на свій бік гетьманські військові частини і відразу включала їх у свою армію. Директорія також брала до служби тих вчорашніх службовців і урядовців гетьманського режиму, які були українцями і заявляли охоту працювати в урядовім апараті Української Держави при новім режимі. Нікому не зроблено ніяких прикормей з того приводу, що хтось був урядовцем при гетьманським режимі. Тільки самих росіян, що були членами останнього кабінету міністрів гетьмана і його російських генералів, арештовано і притягнуто до відповідальности за сприяння проти суверенности Української Держави і позаочно проголошено таким же ворогом також Павла Скоропадського, який після зречення зі свого уряду таємно виїхав із України до Німеччини.

В першій періоді Директорії не було ясної програми щодо суспільних справ. Тому зразу не відновлено цілого законодавства УЦРади, зокрема її закону про землю. Якби так було сталось відразу, то була б формально залагоджена ця велика болячка суспільного життя в тодішній Українській Державі і тим був би взятий ґрунт з-під побоювань селянства щодо полагодження цього життєвого питання. Тим способом була б у значній мірі позбавлена сили також підривна робота москов-

ських большевиків та збаламучених ними «лівих» елементів. Аж до кінця цього періоду взагалі не видано ніякого закону в земельній справі, тобто в найважнійшій справі компактної більшості населення Держави і величезної, бо 90%, більшості української нації в той час. Це виявляє вагання Директорії, з одного боку, і брак певної програмової лінії в суспільних справах, з другого. Декляративно Директорія ставала щораз виразніше на так званий «трудоий принцип» в суспільно-політичних справах, але в законодавчій формі ця зростаюча з кожним днем успіху повстання тенденція себе не проявляла.

Пантелеймон Ковалів

ДО ПИТАННЯ ГАРМОНІЇ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В історії слов'янських мов найпомітнішим фонетичним явищем є занепад глухих **ъ, ь**, який спричинився до цілого ряду звукових процесів, а це викликало зміну цілої звукової системи. Ця зміна особливо помітна в українській мові, де в наслідок занепаду редукованих глухих **ъ, ь** звуки **о, е**, що були в попередньому складі, в різних українських діалектах дали різні рефлексі: **і, уо, юо, у** тощо (**Віл, вуол, вул, нюос, ніс**). Це — основний фонетичний закон української мови, якого не знають інші слов'янські мови.

Але цей закон часто порушується діянням іншого закону, що його ми могли б назвати законом **гармонії** звуків або структурно-гармонійного вирівнювання звуків. В науковій літературі явища, зв'язані з цим останнім законом, часто помилково підводяться під категорію фонетичних явищ, як, напр., асиміляція чи дисиміляція¹⁾ або, в кращому разі, під категорію морфологічних явищ — так званої граматичної аналогії²⁾.

¹⁾ Порів. П. Бузук «Замітки з історії української мови». *Slavia* 1924—1925. Ročník III, 602.

²⁾ Порів. В. Сімович «Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов». Прага, 1928. Також П. Ковалів «Василь Сімович». Вінніпег, 1953, стор. 29.

В. Сімович в названій статті слушно вказав на те, що дослідники, надумавши аналогією, обмежувались тільки констатуванням, не враховуючи функціональних і структуральних даних тієї чи іншої форми. Пор. також: **Б. А. Сребриков** «О недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании». Изв. АН. СССР. Отд. литер. и языка, 1950, т. 9, вып. 3, стр. 184. — **П. Я. Черных** Историч. грамматика русского языка». Москва, 1954, стр. 107. — **А. А. Белецкий** «Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков». Вопросы языкознания. АН. СССР. Москва, 1955, ч. 2, стр. 15—16.

Л. А. Булаховський («Грамматическая индукция в славянском склонении». Вопросы языкознания, 1956, ч. 4) в цих випадках вживає терміну «індукція», яким користувались і деякі інші вчені. На його думку, цей термін треба зберегти як спільний для всіх морфологічних явищ цього порядку. Поняття «граматичної аналогії» він вважає доцільним зберегти для вужчого значення так званої «опосередньої індукції», оснований на зближеннях, що їх можна спостерігати між різ-

Основний фонетичний закон обіймає явища, зв'язані з зміною **о**, **е** в нових закритих складах. Напр. **ніс** — **носа**, **камінь** — **каменя**, **овець** — **вівця**, **отець** — **вітчим**. До цього треба додати, що тільки основні **о**, **е** в нових закритих складах дали різні рефлексі. Ті ж **о**, **е**, що, в наслідок занепаду глухих **ъ**, **ь**, виникли з глухих **ъ**, **ь**, які були в попередньому складі, не піддаються фонетичним змінам. Напр.: **сон** (з **сънь**), **день** (з **дънь**). Якщо в цих випадках сталися якісь зміни (напр., **зібрати** **сьбърати**, **ріт** **ръть**), то ці зміни не є фонетичними: вони підлягають законові гармонії звуків³⁾.

В українській мові закон гармонії звуків особливо виразно позначається в прийменниках і префіксах: **зі-**, **(у)ві-**, **віді(оді)-**, **піді-**, **наді-**, **обі-**, **розі-**, де **і** замість **о**, що походить з **ъ**. Напр.: **зібрати** (**сьбърати**), **увігнати** (**въгънати**), **відібрати** (**відьбърати**), **підібрати** (**підьбърати**), **надірватися** (**надъръвати**), **обізватися** (**объзъватися**), **розірвати** (**розъръвати**)⁴⁾. До цього ж ряду належать і відповідні прийменники: **зі мною** (**съ мъною**), **піді мною** (**подъ мъною**), **наді мною** (**надъ мъною**) та ін. Ці форми зберігають свою послідовність тільки в літературній мові, як правильні з орфографічного погляду форми. Щодо діалектів, то такої послідовності в уживанні цих форм немає. Навпаки, в діалектах переважають форми з **о**: **зо**, **надо**, **підо** та ін.⁵⁾.

В науковій літературі це питання не має ще одноставного пояснення і залишається досі проблематичним. А. Потєбня («Два исследования», II, 1866, стр. 98) звук **і** зам. **о**, що походить з **ъ**, вважав просто винятком з правила. Такої ж думки дотримувався й О. Огоновський (Studien, 35). Але А. Кримський (Украинская грамматика, т. I, вып. I, Москва, 1907, стр. 173) це явище пояснював аналогією від таких форм, як: **дібрати**, це **і** в префіксі **ді-** походить з основного **о** цілком фонетично. Так само й С. Смаль-Стоцький (Gramm. der ruthen. [ukrain.] Sprache, Wien, 1913, стр. 112) форми типу «розірвати», «зі мною» вважав творенням шляхом аналогії на зразок «пірвати», «дійти».

Трохи пізніше П. Бузук («Замітки з української мови». Slavia, 1924—25, Ročn. III, 601—604), ідучи за Меїє (Études, 178) і Петерсоном (Baltisches und Slawisches, 1916, стр. 3—4), підвів ці форми під так звану «статичну» дисиміляцію, яка являє собою, як він каже, не дисимілятивну зміну звука, а його збереження під дисимілятивним впли-

ними парадигмами. Напр., відтягнутий наголос в наз. множ. «жѣны зам. старого «жены» в іменниках ж. роду, що мають в однині форми наз.-знахід. відмінків з наголосом на закінченні: «женá» — «женú», є наслідком граматичної аналогії, або, як він каже, «опосередньої індукції» з боку типу іменників жін. роду з рухожим наголосом: **водá** — **вóду**, наз. множ. **вóди** (с. 17).

³⁾ В. Сімович у відношенні до гармонії складів говорить, що «це також аналогія, але з чітко визначеними передумовами; в основі лежать структурні закони української мови в зв'язку з функціональним завданням». Це саме можна сказати й про гармонію звуків.

⁴⁾ М. К. Грунський — П. К. Ковальов «Нариси з історії української мови». Львів, 1941, стор. 61.

⁵⁾ Див. В. Ганцов, «До історії звуків в українській мові». Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. VII—VIII. Київ, 1926, стор. 74.

вом інших звуків у слові. В такому випадку, як твердить П. Бузук, звук **о** в префіксах і прийменникаі перед складом з голосними **о, у, и, е, а**, переходить в **і** (**зірвати, зі страху**), але перед складом з **і** такого переходу не буває (**зо стін, зомліти**).

В. Ганцов («До історії звуків в україн. мові». Зап. Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. VII—VIII, 1926, стр. 84—85) заперечив це твердження Бузука. Воно видається Ганцову «абсолютно необґрунтованим» і саме тому, що «ввесь матеріял він (П. Бузук — П. К.) подає, зовсім не рахуючись із тим, чи повинна б була бути в тому або іншому слові зміна **о** (принаймні в префіксах **по-** і **до-**, або в **зо-**, **надо-** пізніша аналогія) в **і**, як результат певного звукового процесу в минулій історії української мови, чи такої зміни не повинно було бути». Тому, на думку Ганцова, всі слова з **о** перед складом з **і** «фактично і не повинні були міняти свого **о** на **і**, напр.: **доглядати, догрівати, -ся, догрівати** і т. д., **поблідлий, побріхувати, повибігати** і т. д.», бо, мовляв, для цього «не досить, щоб дальший склад починався двома чи більше приголосними, а щоб це був склад з колишнім **ъ**, або **ь**».

В. Ганцов причиною такого явища вважає головно діалектичну приналежність тієї або іншої форми, чого не взяв на увагу П. Бузук, вписуючи приклади з словника Б. Грінченка. Так, у північно-україн. говорах префікси **по-** і **до-** ніколи не міняють своєї форми, навіть перед складами з **ъ** або **ь**, без наголосу.

Північно-українські говори, які взагалі не знають зміни **о, е** в **і** в нових закритих складах, не знають цієї зміни і в префіксах та прийменниках. Після дослідів В. Ганцова цей факт нині вже не викликає сумніву. Ми можемо це тільки ще раз ствердити найновішими даними діалектології. Звуки **о, е** не під наголосом зберігаються в повній гармонійності в усіх випадках в нових закритих складах: **война, воїни** (Усівка, Б. Рудка, Прохори), **хутор** (Б. Рудка), **вигон** (Б. Рудка, Усівка, Прохори), **обод** (Рудківка), а також у префіксах: **поймали, послав** (Б. Рудка)⁶⁾. В лубенських говірках, де стикаються елементи північні й південні, за спостереженням І. О. Варченка, зустрічається рівнобіжність форм: **дібрати—добрати, діждатися—дождатися, діб'юсь—доб'юсь, пірнути—порнути, дійти—дойти, піймати—поймати** та ін. Але вже далі на захід ці говори частіше зберігають **о**: **поймали, дойти, пошли**⁷⁾. Майже в усіх говірках (найчастіше на півночі і на заході) Димерського району, північна Київщина, ненаголошене **о** зберігається в префіксах таких слів: **зобрати, пудогнати, розослати, зогнутись, зобрався, пудогнув, обозвався**⁸⁾. З Кобринського повіту, де існують дифтонги, ма-

⁶⁾ І. О. Варченко, «Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках». Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 62—63.

⁷⁾ Там же, 61.

⁸⁾ П. С. Лисенко, «Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерськ. району на Київщині». Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 84.

емо такий приклад: Не з'їла я у хаті, то з'їм за дверима, не з'їм я сухого — оболлю слізами Чуб. III, 121⁹⁾.

В тих говірках Київщини, де, замість ненаголошеного *о*, існує *и*, це явище поширюється й на префіксовані форми: **попид, пидвода, пидийшов, розирвѣ, обилле, одигнали, розигнали**¹⁰⁾. Таке гармонійне вирівнювання сягає навіть випадків з колишнім *ѣ* (ять): **мишок, мисяць, до-свитки**¹¹⁾.

Це явище поширюється й на деякі південно-західні українські говори, де існує та ж сама артикуляційна база, що й у північно-українських говорах, і де процес рефлексії давніх *о*, *е* йшов не в напрямі до *і*, а в напрямі до *у*¹²⁾. Марія Пшепорська, яка вивчала Надсянський говір, пише, що «до звука *і* не дійшов там розвиток *ѣ* в прийменниках і префіксах». Рефлекс *ѣ* в прийменниках, за її спостереженням, звучить переважно як *о* (*у*), в префіксах як *ы*: **зу стула, зу мнов, зу страху, зу сусіка, зу сістров, надьйдут, відьдрвати**¹³⁾. В угорсько-українських говорах і зокрема в говорі с. Уболі: **пудьїті, одьїшов**¹⁴⁾.

В галицьких лемків, за спостереженням Ів. Верхратського, рефлекс *ѣ* в прийменниках звучить як *о*: **зо псом (сѣ пьсомѣ), зо страху**. Причём, *о* вимовляється навіть на місці *ѣ*, який мав випасти: **зо зубами** (ст.-сл. сѣ зѣбы), **выняв зо за пояса вокшу** (сокиру), **вопити** (зам. впити, ст.-сл. вѣпити). Рефлекс *ѣ* в префіксах звучить як *у*: **розубрати (розобрати — розбѣрати), зумерти (зомерти — зѣмерти)**. Річ зрозуміла, що це явище поширюється й на інші слова, як: **вущ, вущі, уш** (ст.-сл. вѣшь¹⁵⁾).

В південно-східніх українських говорах в прийменниках і префіксах давній глухий *ѣ* в нових закритих складах і в споконвіку закритих складах дав відповідний рофлекс *о*, подібно як і в усіх інших випадках, де глухі *ѣ*, *ь* в нових закритих складах перейшли в *о*, *е* (сон сѣнь, день дѣнь).

В. Ганцов в названій статті «До історії звуків...» (с. 74), підкреслюючи факт, що «літературна традиція вже здавна зафіксувала в новій українській літературній мові, як правильні з орфографічного по-

⁹⁾ Скорочення: «Труды этнографическо-статистической экспедиции в юго-западный край». Материалы и исследования, собранные П. Чубинским.

¹⁰⁾ В. М. Брахов, «Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині». Полтавсько-Київський діалект... 73.

¹¹⁾ П. С. Лисенко. Ор. с. 83. Див.-Діалектологічний бюлетень, вип. III. АН. УРСР. Київ, 1951, стор. 25.

¹²⁾ Див. Panteleimon Kowaliw, The Problem of Change of *o*, *e* in new closed Syllables in Ukrainian Dialects. ORBIS. Tome V. № I, 1926. Louvain, p. 248. Див. також Ю. Шерех, «Всеволод Ганцов і Олена Курило». Вінніпег, 1954, стор. 60-62. Також порів.: В. Г. Звегинцев, «К понятию внутренних законов развития языка». Изв. АН СССР. Отдел. литературы и языка. Том. X, вып. 4, Москва, 1951, стор. 331.

¹³⁾ М. Пшепорська, «Надсянський говір». Праці Укр. Наук. Инст., Варшава, 1938, том XI—IV, 17.

¹⁴⁾ О. Брок, «Угорское наречие с. Убли». СПб. 1900, стор. 30.

¹⁵⁾ Ів. Верхратський. Про говір галицьких лемків. Зб. Філолог. Секції ІГТШ, 1902. стор. 23, 45, 46.

гляду, такі форми префіксованих дієслів: **піти, дійти, зійти, увійти, підійти, надійти, розійтися, обійти, відійти, здіймати, підіймати, обіймати, відіймати**, а також і **зібрати, увігнати, підіткнути, надірватися, розітнутися, обізватися, відімкнути** та ін., вказав на те, що цю тенденцію можна спостерігати в літературній мові і в прийоменниках: **зі мною, наді мною, піді мною**. Проте, з огляду «на аж надто невелике поширення» цих останніх форм в діалектах супроти форм **зо, надо, підо**, на думку Ганцова, навряд чи може знайти собі виправдання форма з **і (зі мною)**.

В дійсності так воно є. Подамо трохи прикладів: **Взялисье гонор, возьміть же й славу** (Волинь), Чуб. V, 450. — **Возьміть дуку за чуб да за руку** (Харківщина), Рудч. «Чум. п.» 107¹⁶⁾. — **Коня возьмуть** — другий буде (Ушицьк. п.) Чуб. V, 94. — **Ой змовлялися на одну дівчину, котрий її возьме** (Канів. п.), Чуб. V, 223. — **Хотілося б зогнать оскому**, Шевч., Царі. — **Чаечку зогнали, часнят забрали** (Миргород), Рудч. «Чум. п.» 88. — **Летить орел понад гору, крила підобравши** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 331. — **Ой підіймайте, хлопці, вгору, таганями підопріте** (Брацл. п.), Рудч. «Чум. п.» 103. — **Нехай же я з полуцвітків віночок зов'ю** (Переяслав. п.), Чуб. IV, 405. — **На кого ж я ся зостану, молода** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 210. — **Тільки тії баламути самі ся зостали** (Волинь), Чуб. V, 308. — **Зогнилої** (картоплі) нема й однії (Камен. п.), Грінч. I, 713¹⁷⁾. **Якось зоглядівся і не знайшов книжок**, Левицьк., Пов. 70.

Мандруй зо мною молодю, не дрімай зо мною (Ушицьк. п.), Чуб. V, 425. — **Він нас всіх буде любити, і зо мною добре жити** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 224. — **Ой не жартуй, козаченьку, не жартуй зо мною** (Полт. губ.), Чуб. V, 308. — **Дівчиноньку, куплю тобі стрічку, переночуй зо мною нічку** (Миргор. п.), Чуб. V, 161. — **Василько буде хоч цілісіньку ніч ізо мною сидіти**, М. Вовчок¹⁸⁾. — **Не гордуйся надо мною** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 233. — **Поскачи ти гайдука та передо мною** (Харків губ.), Чуб. V, 686. — **Кидай гілля підо мною** (Черніг. губ.), Чуб. V, 892. — **До пана господаря сам Бог завітав, Господь зо своїми святими** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 351. — **Гайченко танцював зо всіма**, М. Вовчок¹⁹⁾. — **Не сам собою — з дітьми, з жоною, зо всьою челядкою** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 421. — **А ти, Мироне, старий чоловіче, а жеби сь... зо святими пісні співав** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 348.

Значно рідше, за нашими спостереженнями, трапляються префікси з **і**: **Терплячка ввірветься** (Житомир. п.) Чуб. I, 298. — **Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе...**, Шевч., «Наз. Стод.» Твори, 1949, т. III, 59. — **Зізнався мировий з попом** (Н. Волин.), Грінч. I, 688. — **Зімну всього я на кабаку**, Котл. «Ен.», III, 18. — **Зімни трохи маку**, Грінч. I, 689. — **Аби зіп'явся на ноги**, — **зараз у поле**, Мир. ХРВ. 127., Грінч. I, 630.

¹⁶⁾ Скорочення: «Чумацкие народные песни». И. Я. Рудченка, Киев, 1874.

¹⁷⁾ Скорочення: В. Грінченко, «Українсько-російський словар».

¹⁸⁾ В. Сімович, «Граматика української мови». 1918, стор. 50.

¹⁹⁾ В. Сімонич. Там же.

Але це тільки окремі відступи, а так взагалі виразно помітна тенденція зберігати **о** в префіксах і в прийменниках. Проф. І. Огієнко пояснює цей факт тим, що в південно-східніх українських говорах «ненаголошені склади дуже часто лишаються без змін²⁰». Це ствердив І. О. Варченко на матеріялах лубенських говірок (тип південно-східніх говорів), де в ненаголошених складах рефлексія **о** має не такий послідовний характер²¹). Навіть такі префікси, як **до-**, **по-** з давнім **о**, зберігають це **о** там, де не було причини для фонетичної його зміни в **і**²²). Напр.: Ой не перестану, поки не **достану** чорних брів (Миргор. п.), Чуб. V, 251. — Є сало, та не можна **достати** (Бердичів), Номис, ч. 4720²³). Більше того, **о** зберігається навіть там, де нібито фонетично мало б бути **і**: **побрати, подрати, дождати**²⁴).

В південно-західніх говорах, як відомо, існує більша тенденція до **і** навіть там, де не було історичних підстав такої зміни. Цією тенденцією охоплюються навіть слова іншомовного походження та слова з традиційними церковним **о**, **е**, (**ангіл, престіл, Госпідь, Біг**)²⁵) та інші слова, які в південно-східніх говорах не знають таких змін (**мід, попіл, заміт, перепіл**; в південно-східніх говорах: **мед, попел, замет, перепел**)²⁶), а також старослов'янське: **нарід**²⁷).

²⁰) Проф. Іван Огієнко, «Нариси з історії української мови». Система українського правопису. Варшава, 1927, стор. 35—36. Див. також: Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко), «Українська літературна мова». Том перший: Граматичні основи літературної мови». 1951, 464.

²¹) І. О. Варченко. Ор. с. 64.

²²) В. Ганцов. До історії звуків..., 85.

²³) Скорочення: «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Спорудив М. Номис, Спб. 1864.

²⁴) В. Ганцов «До історії звуків...», 77. А втім треба бути обережним, бо багато слів з префіксами **до-**, **по-**, пізнішого творення, вже після занепаду глухих **ъ**, **ь**, **і** тому **о** в цих випадках не може підлягати тій самій рефлексії, що й основне **о** в нових закритих складах. З цього погляду П. Бузук допускається помилка, коли для ілюстрації непереходу **о** в **і** наводить такі приклади: **зогрівати, доспівати, доплітати, повтікати, погніватись, поцвілий та ін.** Всі ці форми можуть бути пізнішого творення, незалежно від занепаду глухих. Див. П. Бузук. Ор. с. 603—604.

²⁵) Проф. І. Огієнко, «Нариси...», 38.

²⁶) Ф. Т. Жилко, «Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови». Збірник: «Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови». Вид. АН УРСР. Київ, 1954, стор. 14.

На цей факт вперше, здається, звернув увагу Л. А. Булаховський («З історичних коментарів до української мови»). Наукові записки Київського державного університету, т. V, вип. I, стор. 104—105). За його спостереженням, зміна **е** в **і** безсумнівна лише перед колишнім м'яким глухим **ь** (**хміль — хмело, лебідь — лебеда, леміш — лемеша та ін.**). Але перед твердим **ъ** «фонетичного переходу **е** в **і** літературна мова (і ті говори, що лежать в основі літерат. мови П. К.) поза спеціальними умовами, здається, не відбиває: **мед, клен, ясен... рев, тес, наклеп, замел, замет, дотеп**. В південно-західніх говорах, як ми вказали вище, такого обмеження змін **е** в **і** немає: там **е** змінилось в **і** перед обома колишніми глухими **ъ**, **ь**: **мід, попіл, заміт** тощо.

²⁷) О. Синявський, «Норми української літературної мови». Львів, 1941, стор. 29.

Ця тенденція поширюється також і на прийменники й префікси, де немає історично-фонетичних підстав для зміни **ъ, ь** (чи **о, е, ь, ъ, е**) в **і**. Проф. І. Огієнко префікси **наді-, піді-, зі-, обі-, віді-, розі-** так і вважає західноукраїнськими²⁸). Подамо кілька прикладів: А вже дідові чупер вода **зімкнула**, Гол. I, 204²⁹). — Шовкова хусточка від сльозів **зітліла**, Гол. I, 191. — Іде кума дорогою, здибаєш **зі мною**, Верхр. «Бойки», 209. — А я козаченька **зі вроди** не знала, там же, 141. Також: **зі правди, зі злости, зібрати, зікрати, зіхлети**, там же, 17.

Ці форми набрали поширення, як загально відомі форми, в літературній українській мові: **відібрати, відігнати, відігнути, відіграти, відідрати, відізвати, відімкнути, відіпрати, відіпхнути, відіссати, відіткати** (але **відображати** — тут **о** належить до слова «образ», так само: **відокремити**)³⁰), **зібрати, зіграти, зірвати, зігнати, надібрати, надігнути, надірвати, обіграти, обідрати, обікрати, обімліти, обірвати, підібрати, підігнати, підіграти, підіслати, розібрати, розіграти, розімліти, розімкнути, розігнати, розірвати**³¹). Щодо прийменника **зі**, то в літературній мові він уживається в обмежених випадках, перед сполученнями пригосних: **мн, лв, сп, сх** (**зі мною, зі Львова, зі споду, зі Сходу**), а так узагалі вживається **з, із** (**з скрипкою, із скрипкою, з братом, із страхом**).

В. Ганцов твердить, що на творенні форм **зі-, віді-, піді-, розі-...** могли вплинути такі причини, як «обмільна етимологізація», що вбачала тут і з **о**, а далі просто графічні асоціації, а саме: принцип писати **і** там, де йому в російській мові відповідає **о**, принцип, що часом призводив і до суперечности з живою вимовою, напр. **дрімати, кривавий, тривога**³²). Таке пояснення нині нас не може задовольнити: причиною цього явища є не «обмільна етимологізація» і навіть не «аналогія» до інших подібних форм, бо невідомо достотно, які форми на які впливали, а загальна тенденція до гармонійного вирівнювання звуків у напрямі до **і**, тенденція, зв'язана з підвищеною артикуляцією, яка в південно-західних говорах проявляється послідовніше, ніж у південно-східних, обіймаючи навіть випадки, де і не могло виникнути фонетично. Цей процес гармонійного вирівнювання звуків у південно-західних говорах охопив навіть такі форми, як **дрів, рїт**, замість сподіваних **дров, рот** (з **дрьвь, рьть**)³³). Ці форми конструктивно належать до того самого ряду, що й: **мід, Біг, нарід, підігнати, розірвати та ін.** Тут діяв принцип структурности, порушуючи фонетичні закони.

²⁸) Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко), «Українська літературна мова». Вінніпег, 1951, стор. 193. Див. ще: О. Синявський. Норми, 20.

²⁹) Скорочення: «Народные песни галицкой и угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким». М. 1848.

³⁰) Українсько-російський словник. АН. УРСР. Київ, 1953, стор. 230—244.

³¹) Російсько-український словник. АН. УРСР. Москва, 1948, стор. 263—624.

³²) В. Ганцов. До історії звуків, 81.

³³) Див. М. К. Грунський — П. К. Ковальов «Нариси з історії української мови». Львів, 1941, стор. 44.

О. Синявський у своїй капітальній праці, присвяченій нормам української літературної мови, факт гармонійного вирівнювання звуків назвав трохи іншими, але рівнозначними термінами: «перемішування», «переплутування». Він пише: «Колись були приростки з **о** на кінці (**по-**, **до-**), з **ь** на кінці (**изь-**, **подь-**) і зовсім без голосного (**роз-**), і згодом вони позмішувалися, попереплутувалися. Повинно було б бути, напр., **піймати**, **спіткнутися**, **зобрати**, **зогнувся**, **розбрали** і т. ін. Тепер це все поперемишувалося, і ми звичайно кажемо: **зібрався**, **зігнулись**, **розібрав**, **підігнув**, **обізвався**, **надіб'еш**, **відіткни**, навіть **позіходилися** (хоч звичайно **посходилися** — П. К.) (у відкритому складі), а проте в певних формах завсіди **о**: **поспати**, **потру**, **помну**, **погнулись**, **пождати** тощо»³⁴). О. Синявський вказує тут на вироблені вже літературні норми, які постали шляхом гармонійного вирівнювання звуків і підлягають саме цьому законові. Він ствердив також і факти рівнобіжного вживання форм, як відгук двох діалектних тенденцій: «Чимало слів є в українській мові таких, де ще й досі вживають тут то **о**, то **і**: **достану** і **дістану**, **порвали** і **пірвали**, **зосталися** і **зісталися** тощо. У Західній Україні більше вживається на **і**, на Наддніпрянщині на **о**. Так само і в прийменниках: **зо мною** і **зі мною**, **надо мною** і **наді мною**, **зо Львова** і **зі Львова**³⁵).

Під цей закон гармонії звуків можна підвести ті численні форми зміни чи не зміни **о**, **е** в **і** (вони тепер вважаються нормами в літературній мові), що в шкільних граматиках звичайно належать до винятків, а в науковій літературі — до так званої граматичної аналогії. Ми маємо на увазі факти, де і замість **о**, **е** або, навпаки, **о**, **е** замість **і** існують умові не за фонетичними законами, а як порушення цих законів. Так, напр., у багатьох здрібнілих іменниках жіночого й середнього роду і виникло з **о** чи **е** фонетично в новому закритому складі (**ніжка**, **гірка**, **кільце**), але від цих здрібнілих слів пізніше повстали слова вищого ступня здрібності, з додатковими суфіксами, і в них і з **о** чи **е** опинилося в відкритому складі: **ніженька**, **гірочка**, **кілечко** та ін. Це **і**, що за твердженням О. Синявського (Норми, 29), «стало ознакою здрібності», охопило навіть слова з **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, де фонетично не повинно б бути **і**: **доріжка**, **доріженька**, **корівка**, **корівонька**, **борідка**, **борідонька**, **голівка**, **голівонька** та ін.³⁶). Також слова: **блішка**, **брівка**, **брівонька**, **слізка**, **слізонька** та ін., де **і** на місці давніх глухих **ь**, **ь**.

³⁴) О. Синявський «Норми української літературної мови». Україн. Видавництво, Львів, 1941, стор. 20.

³⁵) Там же.

³⁶) Л. А. Булаховський (Східнослов'янські мови як джерело вібудування спільнослов'янської акцентологічної системи. «Мовознавство», т. 4—5, УАН УРСР, Київ, 1947, стор. 11) форми типу **борідка**, **голівка** ставить у зв'язок з давньою акцентологічною системою, тобто **о** переходить в **і** в цих випадках тоді, коли, за свідченням інших слов'янських мов, їм у давнину належала новоакутова інтонація. Порів. І. О. Варченко. Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 53.

До цього ряду форм у здрібнілих словах належать структурно й форми родов. множ. у відповідних нездрібнілих словах, де і зберігається у відкритому складі: **жінок, гірок, кілець, ніжок, борід, голів, доріг, воріт, бліх, брів**³⁷⁾.

Такого ж самого творення й форми з і в іменниках чоловічого роду з суфіксом, де **о, е** з давніх глухих **ъ, ь**: **візок** (з **возькъ**), **дзвінок, гвіздок, кілок, стіжок, місток, кінець, олівець, лікоть, кіготь** та ін. Ці форми з і структурно належать до групи слів, що мають тенденцію зберігати і незалежно від закритості складу. Їх не можна обов'язково ставити в залежність (як аналогію) від відповідних відмінкових форм (**візка, кілка**), як це роблять нормативні граматики (див. О. Синявський. *Норми*, 19) і як це недавно ще раз ствердив А. А. Булаховський, вважаючи це явище індукцією, що йде, навпаки, від інших форм парадигми на називний відмінок однини³⁸⁾.

Не дивно, отже, що деякі слова, які структурно не ввійшли до групи слів з і, в називному відмінку зберігають **о**, хоч в інших відмінках — **і**: **гонець — гінця, боєць — бійця**; а також слова, що зберігають **о** в усіх відмінках: **творець — творця, коток — котка, носок — носка** та ін.³⁹⁾.

³⁷⁾ Л. А. Булаховський («Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу». «Мовознавство», ч. 7, 1936, стор. 66—68) форми типу **борід, воріт, голів** тощо пояснює рухомістю наголосу, тобто кінцеве **о** послідовно переходить в **і** в словах з рухомим наголосом, тоді як в словах з нерухомих наголосом такого переходу немає. Порівн.: **борід** (борода — бороду), **голів** (голова — голову), **борін** (борона — бороны), **сторін** (сторона — сторуны), але: **сорбк** (сорока — сороку), **ворон** (ворона — ворону), **колѳд** (колода — колоду), **сторѳж** (сторожа — сторожу).

Так само пояснюються й діслова минулого часу: **беріг, стеріг, волік**. Порівн.: **берегла, стерегла, волокла**, але: **колов, моллов, полов, поборов**, бо **колола, молола, полола**.

Ці сучасні відношення, за твердженням Булаховського, зв'язані з колишніми інтонаційними відношеннями в найдавніший період існування слов'янських мов. Див. М. К. Грунський — П. К. Ковалів, «Нариси з історії україн. мови». Львів, 1941, стор. 28—29. Також: Ф. П. Медведєв, «Історична граMATика української мови». Харків, 1955, стор. 82—83.

³⁸⁾ Л. А. Булаховський «Грамматическая индукция в славянском склонении». «Впросы языкознания». Москва, 1956, ч. 4, стор. 25.

³⁹⁾ Проф. І. Огієнко (Нариси, 35—36) явища типу **кінець, кілок** заперечує як аналогію від **кінця, кілка**. Він дає інше пояснення. На його думку, там, де тепер ми маємо відкритий склад (**кінець**), в давнину був закритий: мовляв, в наступному складі був глухий звук, який потім перейшов в **о, е, і** склад відкрився. Це свідчить, на його думку, про те, що процес зміни **о, е** в **і** розпочався незалежно від зникнення голосової сили глухих звуків. «Особливий вплив аналогії на повстання цих випадків, — каже автор, — я відкидаю». Під це пояснення проф. І. Огієнко підводить такі групи: а) слова на **-ець, -ок, -оть, -ень**: **кінець, стілець, олівець, кілок, місток, сніпок, стіжок, ніготь, лікоть, кіготь, швірень, перворідень**. б) В родовому множ. на **-ок, -он, -ець, -ель**: **зірок, кізок, вікон, ворітень, харчівець, будівель** та ін.; в) В pestливих формах на **-очко, -ечко, -очка, -ечка, ліжечко, ластівочка, корівонька, голівонька** та ін. В усіх цих випадках зміну **о, е** в **і** проф. Огієнко пояснює не аналогією, а загальним фонетичним законом зміни **о, е** в **і**, бо, мовляв, в наступному складі були глухі. Під це пояснення він підводить і звук **і** в префіксах і прийменниках. Цю ж саму думку щодо останніх проф. І. Огієнко (Митрополит Іларіон) висловив і в пізнішій своїй праці: «Українська літературна мова. Том перший. Граматичні основи літературної мови». Вінніпег, 1951, 250.

В кінці треба ствердити, що всі оті численні факти появи в українській мові звука **і** там, де немає для нього історичних підстав, зокрема в прийменниках і префіксах, — є фактами пізнішого походження, і не можна їх зв'язувати безпосередньо з звуковими змінами в зв'язку з занепадом глухих **ъ, ь**. П. Бузук (Ор. с. 602) правильно вказав, що **і** могло виникнути з **о** тільки тоді, коли це не було **о** з **ъ**. Звідси він робить висновок, що зміна **о** в **і** в префіксах **надо-**, **зо-** — це явище пізнішого походження. Так само, на його думку, пізнішого походження зміна **о** в **і** не в закритих складах (**зігертти, зіходити, надіходити**) або в складах споконвіку закритих (**піспати, зіставити**). Тому зрозуміло, що всі ці явища могли виникнути не фонетичним шляхом, а шляхом структурно-гармонійного вирівнювання звуків ⁴⁰).

В різних діалектах це явище відбилось по-різному залежно від артикуляційної бази. В північно-українських говорах та в деяких південно-західних, зокрема в угорсько-українських говорах і в говорі лемків, — в говорах з обниженою артикуляційною базою, існують тільки форми з **о**, яке розвинулось тут фонетично з глухого **ъ**. В південно-східних говорах та в більшості південно-західних говорів, — в говорах з підвищеною артикуляційною базою давні **о, е** дали рефлекс **і** (**столь — стил, несль — ніс**), і то послідовно, так що ця риса лягла в основу й літературної мови і тепер вважається найбільш відмінною ознакою української мови взагалі у протилежність до інших слов'янських мов. Але в префіксах і прийменниках, де колись був глухий **ъ**, діяв інший фонетичний закон: глухий **ъ**, будучи в сильній позиції, дав відповідний рефлекс **о**, подібно до інших таких змін: **зо мною (сь м'ною), підобрати (подъбрати)**, як **і**: **сон (сьнь), день (дьнь)**. В південно-західних говорах

⁴⁰) В зв'язку з цим заслугове на увагу таке твердження Л. А. Булаховського: «Індукція може іноді зломити фонетичні закони тієї чи іншої мови. Однак її дії обмежуються головним чином фонетичними законами, що вже замирають і діють за історичною інерцією; зломити живі фонетичні закони індукція звичайно буває не в силі. Так, напр., аномалій, викликаних дією формальної індукції, ми не спостерігаємо у випадках, обумовлених такими живими фонетичними законами, як російське акання чи закон заглушення кінцевих приголосних. З другого боку, порів. український закон «ікання», тобто перехід голосних звуків **о, е** в **і** в «старих» закритих складах: **він, ніс, віл, вів** та ін., який має в свідомості мовців уже тільки відносну опору, бо з часу занепаду глухих голосних не існує чітко виявленої різниці між складами, що після них випав глухий голосний, і такими, де його ніколи не було. Порів.: **міг**, але **могла, могло, могли**, а в діалектах **міглі, міглі** і т. д. Діяння такого, наприклад, розмежування, як відсутність переходу **о** в **і** в повноголосних формах, при наявності цього переходу у випадках з рефлексцією давньої слов'янської новоакутової інтонації (**вброн, гблос, кблос**, але род. множ. **борід, голів; борідка, голівка**), розхитало ознаки, на які можна було б спертися тепер при розрізненні в закритих складах **о** та **і** з **о** тощо. За такого стану речей індукція досить легко перемагає інерцію народної пам'яті і може, з одного боку, порушити вживання форми з **і** в закритому складі в користь нефонетичних **о** чи **е**: **водовоз, затон, затор**, а з другого — привести до перенесення **і** в закритий склад в тих випадках, де за старими закономірностями його не повинно було бути: **хірт** зам. звичайного **хорт** (в цьому слові **о** з **ъ**), **погїрдний** (теж)». Див. Л. А. Булаховский, «Грамматическая индукция в славянском склонении». «Вопросы языкознания», 1956, ч. 4, стор. 20.

у цих випадках діяв уже не фонетичний закон, а закон структурно-гармонійного вирівнювання звуків: замість фонетичного **о**, тут послідовно існує нефонетичне **і** (**зі мною, розібрати**). Цей останній закон поширився частково й на південно-східні говори і лежить тепер в основі літературної української мови, охопивши собою, крім прийменників і префіксів, ще й інші численні випадки нефонетичного вживання **і**: **ніготь, кілок, кінець** тощо.

Не всі, правда, форми нефонетичного **і**, які існують в південно-західніх говорах, прищепились в літературній мові, але безперечно, що західньо-український діалект послужив ґрунтом для ширення цих форм в південно-східньому діалекті і в літературній мові.

Ярослав Рудницький

УКРАЇНСЬКІ ЕТИМОЛОГІЇ

1. Бріч

Бріч, брочá — назва рослини *Rubia tinctorum* L; засвідчений уже в 12 стол., Срезневський, Матеріяли... 1, 181; відомий і в інших слов. мовах: польськ. **brocz** (позика з української), ст.-чеське **broc** (нове: **brotiti**), серб., хорв. **brôc**, словін. **brôc**, болг. **брошт** побіч: **брожд**. Сюди належать: укр. **броч** (Маковецький фальшиво: броча ж. р.), **броц** (церковно-слов. форма): **бровеваті** побіч: **броцеваті** 'Rubiaceae'; **брочка**; **брочок**; **бровичити** (кров'ю).

Слов. форми зв'язував уже Юнгман з гр. *brôtos* 'кров', *brôtób*, мочити кров'ю, як спорідненими формаціями. Міклошич реконструював праслов. форму: *brótju* (МЕС 22), за ним слідує Бернекер з певними застереженнями (БЕС 1, 88), а Кіпарський (22) без застережень. Сумніви Йокла (Збірник Ягіча, 485) і його припущення лат. позики не переконують. Інши вважали це слово за герм. запозичку в слов. мовах, проти чого переконливо аргументує Кіпарський, вважаючи це слово за споконвіку слов'янське.

З укр. мови **бріч** дістався до польської й румунської.

Новіша література: J. Holub — F. Korečny: *Etym. slovník...* Praha 1952, 77; F. Slawski: *Słownik etymologiczny...* Kraków 1952, 42; J. Rudnyckij: *Etymologisches Wb. (Probeseiten)* 2; Ст. Младенов «Етимологически и правописен речник...» София, 45.

2. Великдень

Великдень, **Великодень**, **Великодні святá**, **Великодні святкі** — народні терміни для церковного окреслення Воскресення Ісуса Христа; старо-укр. Великь день, велкодное время відоме з 11 стол., Тимченко,

Істор. словник 1,206—7; встаровину відмінялося: Великъ день, до Велика дня, къ Велику дню, по Велицѣ дни й т. д.; слово відоме ще в білор., ст.-рос., серб. і болг. мовах, в інших заступлене зворотом «велика ніч», напр. польське Wielkanoc, чеське Velikonose. Сюди належать: укр. **великодній, великоднувати**, діял. **великодниця** — ‘м’ясо на Великдень’ (із Жовківщини, пор. Колодій, «Рідна Мова» 5, 283); **Рахманський Великдень** — свято легендарних рахманів, що його вони святкують, коли припливуть до них шкаралущі писанок, пущені водою на Страсний четвер або в Великодню суботу: **Русалчин** або **Мавський Великдень** — четвер Троїцького тижня (Зелених свят), коли — за нар. повір’ям — русалки святкують свій Великдень; **Кінський Великдень**, жартівливо: ніколи, пор.: «Це буде на К. В.» — ніколи.

Празник Христового Воскресення — найбільше рокове свято в сх. церкві, найважливіший день, «великий день». В основі слов. окреслень лежать відповідні гр. та лат. назви: megalē heméra i dies magnus.

Новіша література: Огієнко, «Рідна Мова», 2, 147; Грицак, там таки, 2; 144—7; Рудницький, «Пу-гу» ч. 5—6; M. Vasmer: Etymologisches Wb. 1, 180—1.

3. Г а л а́ й с т р а́

Галайстра́ — ‘товпа народу, дітей’; старо-укр. **галастра** ‘чернь, мотлох, набрід’ — з 18 стол., Тимченко, «Істор. словник» 1, 503. Слово відоме ще в польській мові: **hałastra, chałastra** з 17 стол. Мабуть від слова **галас, галсувати**, при чому не без впливу був тут вигук **галай!**, пор. інші звукові означення товпи: укр. **лая** ‘стадо собак’ (**лаяти**), **зграя** (зневажливо) ‘товпа, ватата’ (**грати**), поль. **łaja, złaja** ‘стадо собак’, рос. **орава (орать)**.

Новіша література: Р. Смаль-Стоцький, «Славія», 5, 42; F. Slawski: Słownik etymologiczny . . . Kraków 1952, 398; давніші пояснення запозики з гр. мови (Матценауер, Фасмер) непереконливі; теж мало переконлива реконструкція Отрембського, «Славія Окцидент». 19, 93, схрищення відповідника чеськ. **chatra** з польськ. **hałas**, тим більше, що ані в польськ., ані в укр. мові **chatra** не відома.

4. Г а л а н ц і́

Галанці́, — **ців** — ‘вузькі штани’; відомі в укр. мові з 18 ст., пор. словник при кінці «Енеїди» Котляревського, 1798: **галанци** — **штаны** Німецькіє; похідне: **галанчатий** — одягнений в галанці. Від деформованої назви **голландський**. Крам із Голляндії прибував в Україну через Німеччину й Польщу або теж через рос. пристані; цим останнім пояснюється акання в словах **галанський, галанці**, замість **голанський, голландці**, пор. рос. **галанка** — ‘рід капусти’ **галанський, галанцы** ‘голландці’.

Новіша література: Огієнко, «Рідна Мова», 2, 303; Vasmer: Etymologisches Wb., 252.

5. Книш

Книш, книща — ‘калач, булка’; відомий іще в рос. і польськ. мовах (як укр. запозика); похідні: **книшик, книшохап, книщуватий** і ін. Творилом —н— поширений корінь; чергівна форма слова **кипіти**, пор. спрощення групи —пн— в —н— в таких словах як **сон, снити** впорівень до **спати, висиплятися** і ін. Наросток -иш відомий поза цим у таких словах, як **довбиш, копиш, голиш, чорниш**, і ін. Процес кипіння, прикметний рідинам, вказує на те, що книші первісно приготовляли з рідкого тіста, як напр. оладки, пампухи тощо.

Література: Неприйнятливі: Фасмерів вивід із гр. мови **knisa**, від чого останньо автор сам відмовився, пор. *Etymologisches Wb., Heidelberg, 1953, 580*; етимологія Бернекера з нім. **Knitsch**, щось стиснене до купи, **Knitschel** — ‘замішане тісто’, БЕС 531; пояснення Брюкнера із праслов. кореня, що стримить у словах **knuć, knować**, „*Słownik etymologiczny*“, 240.

6. Пильний

Пильний, -на, -не — ‘цирий, щиро зацікавлений, упадливий, прикидливий’; слово відоме в усіх слов. мовах; похідні: укр. **пильнувати, пильність**, діалектно: **пильга** ‘старання’ (Желехівський) й ін. Походженням зв’язаний із коренем **пил-**, що виступає в таких словах, як **пила, пилювати, пиляти, пил** і ін. Первісний корінь ***pi-** мав конкретне значення ‘довбати’, з чого розвинулися далші як от: **пиляти, різати** й т. п. а теж абстрактні. ‘мучити кого, приневолювати до праці’, відомі в зворотах: «він пилює нас», «цей учитель — пила» й т. д. В зв’язку з цим виникло значення **пильний** — примушений (зовнішніми чи внутрішніми) стимулами займатися чим, (щиро) відданий якійсь праці».

Література: З усіх мовознавців, що займалися тим словом, найближче до правди підійшов Младенов, «*Етимологически и правописен речник*», София, 422, сполучаючи слово **пилнувам** з основним **пила**. Окрему статтю присвятив словам **пильний** і **прилежний** П. Тедеско в *Language 27, 18–33*, виводячи перше з другого карколомною гіпотезою про заник -р- в приростку **при-** й затрату **-еж-** в корені; єдине корисне в його статті — зібрання повної літератури. Без уваги на статтю Тедеска Фасмер у своєму словникові залишає це слово без пояснення пор. *Etymologisches Wb. 2, 357*. Так само без пояснення залишають це слово J. Holub — F. Kopečný: *Etymologicky slovník, Praha 1952, 273*.

7. Плоскінь

Плоскінь і **поскінь, -коні**, ‘чоловіча конопля’: похідні **п(л)оскінний, плоскінка**. За винятком білор. **посконня** й **плоскани** та польське **płoskunki** (з 1472 р.) й **płoskoń** всі інші слов. мови знають це слово без **-л-**,

при чому гор.-луж. *raskonny*. З праслов. **poskonь*, а це з старшого **ro-skor-nь* 'неплідна рослина' до кореня **skor-(i-ti)* 'каструвати, робити неплідним', пор. **скоп, скопец**. Форми типу *плоскінь* пізніші, виникли на основі народньої етимології, що зв'язувала це слово з прикметником **плоский**.

Література: Košťál, Zeitschr. f. sl. Ph. 7, 380—1, проти чого (не-слухно) Фасмер у своєму словникові *Etymologisches Wb.* 2, X, 414. Неприйнятлива народня етимологія Брюкнера (від слова **плоский**), пор. *Słownik etymologiczny*, 422.

8. Різдво

Різдво, -ва народне для церковного окреслення **Рожество** 'роковий празник на відзначення народин Ісуса Христа (25 грудня ст. ст.)', старо-укр. **Рожьство** 1056 (Остром. св.), **Рѣздво** 18 стол. пор. Тимченко, «Істор. словник» 207, Похідні: **різдвяний, рідвянський**. В подібній формі відоме ще тільки в білор. мові; рос. має старо-церк. форму **Рождество**. Обидві форми зв'язані з праслов. коренем **rod-* з основним значенням 'приводити, видавати на світ, пор. **рід, родити**. Укр. форма з праслов. **rodj-ьstvo* засвідчує таку розвою лінію: найстарше: **Рожьство** в висліді зникну півголосівки *сра (ь)* та назадньої асиміляції приголосівок *ж-с* в *з й* (можливо) рівночасно внаслідок напереднього приподібнення щодо дзвінкості (взагалі дуже рідкого в укр. мові, пор. іще: **бджола** з **бчола**) приголосівок з *-т* в *з-д* дала почерез стадію **Рузтво** (так іще досі на Закарпатті) сьгоднішнє укр. **Різдво**. Білор. мова з своїм **Рождество** виявила частково теж подібний розвиток, тільки не пішла так далеко, як укр. Тим то слушно можемо вважати нашу народню форму **Різдво** за оригінальну й своєрідну укр. модифікацію праслов. слова, що дало на старо-церк.-слов. ґрунті **Рождество** й звідси перейшло на східно-слов. терени. Та коли українці й білорусини протиставили свої народні форми **Різдво** й **Рождество**, то в рос. мові воно перемогло: і рос. літературна і народня мова має чуже старо-церк.-слов. означення **Рождество**, а даліше утворені від цього всякі **Рождественские празники** тощо. Коли порівняти означення інших церковних свят, що відносяться до народин святих, напр. «Рождество Івана Предтечі», «Рождество Пресвятої Богородиці» й ін. з укр. та рос. термінами, то бачимо те саме явище: в рос. мові вони без змін перейняті з церковно-слов. мови, а в укр. мають свої оригінальні народні відповідники (**Івана Купала** — 24 червня, **Друга Пречиста** — 8 вересня тощо). Термін **Різдво** зберігся в укр. мові виключно для означення зимового празника «Рождества Христового».

Всі ці означення **Різдва** зв'язані передусім із уривком євангелії (Матвій 1/18), що його читають у церкві в цей празник і що починається під слів «**Різдво Ісуса Христа**», чи в церковно-слов. перекладі: **Ісусь Христово Рождество**». Розповсюдженню цих термінів в народній мові сприяли церковні пісні, т. зв. **колядки**, а теж і народні прислів'я типу: **На Різдво обійдеться без паски, а про мак буде й так, а без олію не**

зімлію; Як на Різдво вода, то на Великдень санна; Не к Різдву йде, а к Великодню й ін. В карпатських говорах відоме теж чужомовне слово «Крачюн» чи теж »Корочун».

Новіша література: Огієнко, «Рідна Мова» 2, 12; Фасмер у своєму етимологічному словникові винайшов «старо-російське» **рожьство**, не подаючи джерел цього «старо-російського», бо коли він мав на думці наведену вгорі цитату з Остромирового євангелія з 1056, то для нього властивий термін або «старо-руський», або «старо-східньо-слов.», а не «старо-російський», пор. *Etymologisches Wb.*, 2, 529.

9. Тіждень

Тиждень, тижня (з давнішого: тиждня, пор. так іще в 1670 р., Тимченко, «Істор. словник», 694; **тиждневник**, Желехівський, 962; випад д, як у словах: **кожний**, **прежний** і ін.) старо-укр. тыйжьднь, побіч тыжьднь, 1389, Срезневський, «Матеріяли» III, 1071; тыждень, 1627, словник Беринди; рідке: **тигодень**, -дня (Куліш, «Основа», 1862) Желехівський, 962; відомий в інших слов. мовах: білор. **тыдзень**, тыдня, поль. *tydzień*, горішне-луж. *tydźeń*, долишне-луж. *tyžeń*, чесь. *týden*, словац. *tyždeň*, словін *teden*, хорв. *tjedan*; деякі мови прийняли терміни **неділя** (напр. рос.) або **семиця**, слова відомі теж і в укр. говорах. Похідні: **тижнювати**, **тижневий**, -во **тижнівка**, здрібн.: **тижник**, згруб.: **тижняка** й ін. — Первісно: зворот «той сам день через тиждень», пор. вь ть же днь, «Остром. єв.», 1056; вь тый же день», XIV стол. (пор. Никольский, «Русс. Филол. Вестник» 42, 60); хоч зворот відомий і в 16 стол., то словозріст устійнюється як термін уже в 14 стол.: **тыйждень** побіч **тыжьднь** (пор. Срезневський, Матеріяли III, 1071). Найближчий укр. формі словац. *tyždeň*; інші мови без **ж(ь)**, напр., білор., поль. *tydzień*.

Новіша література: Не вважаючи на наявність в Остром. єв. наведеного вгорі звороту, Фасмер не подає його як «старо-російське» в своєму словникові, вдоволяючися тільки **неділею**, пор. *Etymologisches Wb.* 1, 208; Найкращий так щодо матеріялу, як щодо пояснення Б. О. Унбегавн: *La langue russe au XVI siecle (1500—1550)*, Paris 1935, 372—373. Пор. теж: J. Holub—F. Kopečny *Slovník etymologický*, Praha 1952, 398.

10. Україна

Україна, -ни, первісно слово-термін, не назва, обговорена докладно в авторській праці: Слово й назва «Україна», Назвознавство УВАН, ч. I, Вінніпер 1951. Тим то дивно, коли в 1956 році з'являється це гасло в Фасмеровому етимологічному словникові в недостатньому навітленні, пор. *Etymologisches Wb.* 3, 180: Насамперед автор подає тільки один наголос **Україна**, тоді коли всі модерні словники рос. мови знають або подвійний наголос (пор. напр., «Толковный словарь русского языка» Б. М. Волина—Д. Н. Ушакова, т. 4, Москва 1940, 921), або тільки

один на передостанньому складі (пор. «Русско-украинский словарь» М. Я. Калиновича, Москва 1948, 727, чи теж «Украинско-русский словарь» І. Кириченка, Київ 1953, т. I, 278). Пояснення Фасмера, що слідує за гаслом, теж наскрізь хибне: **Україна** в нього це: ukrainische Räte-republik, ukrainisches Sprachgebiet. Щодо першого, то як науковцеві Фасмерові не ялося б втручатися без потреби в політику, бо насувається питання, що коли **Україною** є тільки УРСР, то чому **Україною** не мала б бути Українська Народня Республіка з 1918—19 рр.? Тим більше, що УНР сягала далше в географічному розумінні, охоплюючи більше української національної території, як теперішня УРСР. Щодо «українського мовного обширу», то цей обшир існує й поза суцільною українською етнічною територією: не думаємо, отже, що Фасмер втягає сюди й Бачку в Югославії, й українські колонії в Азії включно з Зеленим Клином. Іншими словами, обидва пояснення України в словникові схибнені й незадовільні. Третє ствердження, що слідує після двох наведених — це незгідна з історичною правдою думка, що «так називалася тільки східня частина цього» (терену). Новіші досліді, а зокрема праця Б. Барвінського «Назва Україна на Закарпатті», «Назвознавство УВАН», ч. 4, Вінніпег 1952 й ін. вказують вразно на те, що і термін і назва **Україна** був відомий і вживався на західноукраїнських землях уже в 17 стол., за часів Хмельниччини. Зрештою, автор сам збиває себе, кілька рядків далше, наводячи з Іпатського літопису під р. 1189 приклад **Україна «Галічская»** (чому не «Галичская?»), а цей приклад перечить наведеному вгорі твердженню. В цілому, гасло **Украина** в етимологічному словникові Фасмера пояснене незадовільно й що найприкріше для науковця — не вичерпує великої й важливої літератури останніх часів, присвяченої походженню й значенню слова й назви Україна.

Вінніпег, 7. 7. 1958.

Богдан Цюцюра

СОВЕТСЬКИЙ ВИКЛАД СТАРОГРЕЦЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИН

Критичне дослідження советського викладу лише старогрецьких політичних доктрин — це дуже неповне ознайомлення зі советською інтерпретацією всієї історії політичних доктрин. Проте таке дослідження, не зважаючи на свою фрагментарність і позірну неактуальність, повчальніше, ніж дослідження будь-якого іншого періоду розвитку людської думки. Воно теж корисне для ознайомлення зі сучасними характеристичними особливостями советської політичної теорії.

Суспільно-політичне життя в античній Греції, що зосереджувалося в малій державі-місті ('поліс'), дуже відмінне від сучасного суспільно-політичного життя. Проте саме це віддалення в часі дає, здається, можливість для погодженого дослідження того історичного періоду советськими й несоветськими дослідниками. Стає можливим об'єктивніше і безсторонніше обговорення політичних вчень, що його важко досягти не лише советським дослідникам, які зобов'язані додержуватися і ідейних настанов марксизму-ленізму, і вказівок комуністичної партії, але й несоветським дослідникам, які того зобов'язання не мають. Важливе й те, що майже всі модерні політичні ідеї та концепції, як от: пошани для права, політичної свободи, конституціоналізму, диктатури, демократії, справедливості взагалі і соціальної справедливості зокрема (вкупі з пропозиціями про обмеження чи скасування приватної власності) виникли з міркувань старогрецьких мислителів — поетів і драматургів, істориків і філософів — про природу суспільного ладу та призначення політичних установ гелленського полісу¹⁾.

¹⁾ Див. Ernest Barker, *Greek Political Theory; Plato and His Predecessors* (1918). London, 1951, pp. 1—16; George H. Sabine, *A History of Political Theory* (1937). New York, 1951, p. 3; Charles Howard McIlwain, *The Growth*

Наше дослідження базується, найперше, на новітніх советських працях, бо їхні твердження актуальніші й повчальніші, якщо брати на увагу не лише ознайомлення з давнім грецьким минулим, але й советським сучасним. Основні джерела — це перший повний советський підручник історії політичних доктрин²⁾, що його виготовлення вимагало понад дев'ять років колективної праці³⁾, а також перший том нової чотиротомної історії філософії⁴⁾, що є другою советською спробою поширеного викладу всієї історії філософської думки. Видання цих двох підручників — це, безсумнівно, подія чималого значення, бо ж тепер — так здається — студіювання філософсько-політичної теорії в вищих, головню юридичних, навчальних закладах ССРСР поширюється з вузького хоч і систематичного студіювання марксизму-ленінізму на розгорнене ознайомлення з філософсько-політичними вченнями і давнього минулого і позасовєтського сучасного. Це певне поліпшення в порівнянні до сталінського затиску соціальних наук в ССРСР, в 30-их і 40-их роках, хоч воно значною мірою втрачає свій позірний новаторський характер, коли взяти до уваги оптимістичний ентузіазм, оригінальність і екстенсивність советських соціальних наук в пореволюційному десятилітті⁵⁾. В тому часі, не зважаючи на недостачу і матеріяльних засобів і науковців, прихильних до режиму, з'явилося більше праць, зокрема в ділянці історії суспільно-політично-філософської думки, ніж у десятилітті після другої світової війни. Деякі з них також вико-

of Political Thought in the West; From the Greeks to the End of the Middle Ages (1932). New York, 1957, pp. 3—12; Alfred Verdross-Drossberg, Grundlinien der antiken Rechts- und Staatsphilosophie, 2. Aufl. Wien, 1948, p. III, IV, 1—14; T. A. Sinclair, A History of Greek Political Thought. London, 1952, pp. 1—9.

²⁾ История политических учений, под ред. С. Ф. Кечекьяна и Г. И. Федькина. Москва, 1955; в дальшому скороч. ИПУ.

³⁾ Наказ міністра вищої освіти ССРСР від 3. XI. 1946 р. зобов'язав виготовити підручник до I. VI. 1947 р.; друкування закінчилося в січні 1956 р. Див. «Советское право и государство», 1947, № 1, стор. 73—74.

⁴⁾ История философии, I, под ред. М. А. Дыникова, М. Т. Иовчука, Б. М. Кедрова, М. Б. Митина, О. В. Трахтенберга. Москва, 1957; в дальшому скороч. ИФ 1.

⁵⁾ Хоч установи, в яких перед революцією вивчалася соціальні науки, були — одні, як напр., юрид. факультети, визнані (за словами провідного сов. історика-марксиста М. Покровського) «кублами реакційних ідеологій та контрреволюційних поглядів» і скасовані, а інші, як нпр. філософські факультети, ґрунтовно перебудовані, то все таки соціальні науки, з різними назвами — від філософії до сов. держ. права, були підтримувані держ. владою (з умовою додержування більшов. інтерпретації марксизму). В центрі дослідження були актуальніші питання; «антична і середньовічна історія втратила в порівнянні з модерною історією» — визнає проф. Покровський, за вин. деяких спец. питань, як нпр., про союзову боротьбу в старовину». Див ст. М. Покровського «Соціальні науки як дисципліни» (в Сов. Росії), Encyclopaedia of the Social Sciences, vol. I. New York, 1930, pp. 290—91. Також «Общественные науки СССР, 1917—1930», Сборник под ред. В. П. Волгина, Г. О. Гордона, И. К. Луппола. Москва, 1930, стор. 5—24 (И. Луппол, Философия), 187—205 (Е. В. Пашуканис, Право). Тут звертає відсутність розділу про політекономію.

ристані в нашому дослідженні для відзначення схожості і, особливо, відмінності між способами — сучасним і давнішим — советського викладу старогрецьких політичних доктрин.

II

Советські дослідники старогрецьких політичних доктрин спираються на марксизм-ленінізм, який вчить, що духове життя суспільства є відображенням умов його матеріального життя. Головною силою, що визначає фізіономію суспільства, характер державного ладу, розвиток суспільства від одного ладу до іншого, є спосіб здобування засобів до життя, спосіб виробництва матеріальних дїбр. Який спосіб виробництва — такі ідеї, теорії, політичні погляди і політичні установи суспільства⁶⁾.

Відповідно до цього вчення жодне політичне явище не може бути не зв'язане і не зумовлене економічними факторами. Основним економічно-політичним явищем є класова боротьба. Воюючі класи розвивають і використовують для своїх виключних економічних інтересів так філософські, як і політичні ідеї. Зокрема, право не може бути відокремлене від політики, бо воно лише допомагає у закріпленні економічної й політичної зверхності панівних класів суспільства. Маркс і Енгельс «утворили справжній науковий світогляд — діалектичний матеріалізм, що його застосування до вивчення суспільства є необхідною умовою пізнання суспільних явищ»⁷⁾. Мова йде про т. зв. матеріалістичне розуміння історії («історичний матеріалізм»⁸⁾), яке вважається в ССРСР єдино правильним, науковим методом історичного дослідження і користується монопольним становищем. Поза ССРСР дослідники, які дотримуються цієї концепції (або близької концепції «економічного детермінізму», яка, однак, надає економіці ще більше значення) такого становища не мають, і тому їхні погляди натрапляють на заперечну критику інших науковців, які — або відзначають менший чи більший вплив багатьох факторів, не лише економічного, на духове життя окремих людей і всього суспільства, — або навіть захищають повну

⁶⁾ ИПУ, стор. 7. Це визначення можна порівняти з іншою дефініцією, яка менше відзначає вплив екон. фактора: «Марксизм-ленінізм учить, що історія філософії... тісно пов'язана з практичним життям людей. Історія ідеологій є в кінцевому підсумку відображенням економічного й політичного життя людей». Г. Ф. Александров, *История западноевропейской философии*, изд. 2-ое. Москва. 1946, стор. 8.

⁷⁾ ИПУ, стор. 9—11.

⁸⁾ Істор. матеріалізм відрізняється від «економічного матеріалізму» тим, що він підкреслює велику соціальну роль ідей; останній це — мовляв — заперечує. Б. Расселл твердить, що фраза «матеріалістичне розуміння історії» — не точна, бо мова йде лише про екон. аспект (може бути ще кліматичний або сенсуальний) матеріалістичної концепції історії. Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*. London. 1920, pp. 120, 127.

незалежність — свою і великих мислителів людства — від впливу сторонніх позаінтелектуальних, зокрема класових, факторів⁹⁾.

Провідною дукою советського викладу старогрецьких політичних доктрин є — у відповідності з історичним матеріалізмом — складна концепція двофокусної політичної боротьби; в першому аспекті мова йде про суто марксистську ідею боротьби суспільних клас, в другому аспекті — про виключно большевицьку ідею боротьби філософських систем.

Згідно з марксистським поглядом на історію, який визнає класову боротьбу основним фактом людського життя, советський виклад починається з дуже загального твердження, що так політичні, як і філософські ідеї греків відображують боротьбу антагоністичних клас. «В тій обстановці жорстокої боротьби зформувалася ціла низка політичних вчень, що відображують інтереси воюючих клас і партій»; проте «всі вони виходять із непорушності рабовласницького ладу з притаманним йому повним безправ'ям рабів»¹⁰⁾. Тут і стверджується, що серед наявних політичних доктрин «панівними... були, розуміється, ідеї і вчення панівної рабовласницької класи, в яких знаходили відображення позиції і програми різних суспільних кіл, що входили до складу

⁹⁾ До першої групи критиків істор. матеріалізму належить відомий філософ Расселл. Він, з одного боку, вважає помилковим те, що в підручниках історії філософії «кожен філософ представлений немов би в порожнечі; його погляди викладають без зв'язку з оточенням, хіба тільки з поглядами попередніх філософів». Тому в своїй історії філософії він намагається «представити кожного філософа... як вияв його оточення». Проте, з другого боку, він твердить, що «соціальні обставини, які треба врахувати, — політичні і економічні; вони мають до діла з (соціальною) силою — важністю, якої матеріальне багатство є лише одною з форм». Мова йде в першу чергу про політичних філософів. Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy...* London, 1952, pp. 5, 813. Расселл також твердить, що екон. розуміння історії «не має суттєвого зв'язку з матеріалізмом у філософському значенні», і що «економічні причини можуть бути рушійними силами всіх політичних подій — навіть тоді, коли філософський матеріалізм вважається фальшивим». *The Practice and Theory of Bolshevism*, pp. 120, 127.

Інший погляд висловлює видатний англ. класичний науковець у своїй статті н. т. «Марксистський погляд на античну філософію» (1942). Він констатує факт, що старогрецькі «філософи і поети, приналежні до тої самої класи, в суспільствах ідентичного типу — з ідентичним способом виробництва і обміну, взаємно не погоджуються і їхні погляди максимально суперечні». Він твердить, що «системи філософів і бачення поетів — се твори дуже індивідуалізованих і виняткових умів», і тому «їх треба вважати випадковими появами, а не необхідним відображенням невинного потоку соціальної й економічної трансформації». F. M. Cornford, *The Unwritten Philosophy*. Cambridge. 1950, p. 137.

Інший клас. науковець (кол. пражський професор) пише просто у своїй статті н. т. «Грецька цивілізація і грецька людина» (1930) так: «Це просто таки неправда, що — як це твердить сьогодні науковці особливого типу — економіка за всіх часів відіграла однаково важливу роль у визначуванні ходу й характеру історії»; значення її в Греції було незначне, а тип homo oeconomicus там невідомий, найраймні перед 4 ст. н. е. Victor Ehrenberg, *Aspects of the Ancient World*. New York. 1946, pp. 56—57.

¹⁰⁾ ИПУ, стор. 40.

тої кляси»¹¹). Так, отже, здавалося б, що в Греції були також політичні ідеї, що виходили від інших кляс грецького суспільства — вільної бідноти і рабів, і відображали їхні клясові інтереси. Проте політичні ідеї того роду взагалі не представлені советськими авторами. Лише в одному місці стверджується, що «поряд з антагонізмом рабовласників і рабів у грецьких державах-містах можна зауважити також антагонізм багатих і убогих, боротьбу вільної бідноти з власниками багатств, придбаних експлуатацією рабської праці і війсьним грабунком»¹²). Зате несумісно зі схемою двох таборів у клясовій боротьбі показано, що всі старогрецькі політичні ідеї походять від різних груп тієї частини старогрецького суспільства, яку советські автори називають «рабовласницькою клясою». Основне суперництво, що характеризувало це суспільство, змагання між демократією і аристократією, представлено як боротьбу всередині тієї ж кляси, а не як боротьбу різних кляс. «Спираючися на маси міської бідноти, міські кола рабовласницької кляси відстоюють рабовласницьку демократію, яка дає їм можливість відтиснути від влади аристократичні землевласницькі кола. Встановлення рабовласницької демократії домагаються маси вільної бідноти, бо цей лад давав їм деяку можливість участі в політичному житті країни»¹³). Взагалі треба ствердити, що советські автори докладають у своїй праці дуже мало зусиль для виявлення марксистської пов'язаності між економікою та політикою в античній Греції.

Правдоподібно, це є спричинене не лише природною трудністю у виявленні у творах і поглядах грецьких мислителів економічно-клясової кавзальності, але й тим, що в советській «історіографії нема ще ясности» в питанні про кількість суспільних кляс в античній Греції¹⁴). Виходячи з того, що — у відповідності з марксистським розподілом історії людства на основні суспільно-економічні формації (первісно-громадський лад, а далі рабовласницький, феодалний, капіталістичний і соціалістичний) — грецьке рабовласницьке суспільство вважається відносно слабо диференційованим суспільством, советська історична наука знаходить у Греції в основному лише дві кляси — рабовласників і рабів. Тому й проф. С. Л. Утченко вважає за відповідне написати, що найреакційніші речники буржуазної науки... тенденційно модернізують історію, знайшовши в рабовласницькому суспільстві кляси й стани, що властиві пізнішим виробничим відносинам... навіть буржуазію і пролетаріят»¹⁵). Насправді твердження про наявність в античній Греції розвиненого купецького стану чи кляси, а навіть пролетаріату, можна знайти не тільки в працях несветських дослідників, але й у

¹¹) Там же.

¹²) ІПУ, стор. 39.

¹³) ІПУ, стор. 39-40.

¹⁴) С. Л. Утченко. О классах и классовой структуре античного рабовладельческого общества. «Вестник древней истории». 1951, № 4 (38), стор. 15.

¹⁵) Там же.

самій советській науці¹⁶). І проф. Утченко сумнівається в те, чи «можна... говорити про наявність лише двох клас — рабів і рабовласників», і сам, згідно з фактичним станом, подає картину розгорненої класової диференціації в античній Греції¹⁷).

Далеко більше уваги присвячують советські автори схемі систематизованого двоподілу в політиці, що ґрунтується на ідеї боротьби філософських систем. Ця схема також важка в її послідовному застосуванні до грецького духового життя і політики, проте вона атрактивніша з уваги на свою вигідну простоту. Вона спирається на кінцевий висновок праці Леніна н. т. «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1908), що «новейшая философия так же партийна, как и две тысячи лет тому назад»¹⁸). Це твердження про партійність філософії, що повторюється багато разів у творах Леніна, було давніше часто відмічване в советській політичній літературі, але без особливого підкреслення. До категорії провідних принципів советської політичної теорії підніс його А. А. Жданов у 1947 році в критиці-осуді провідного советського філософського науковця Г. Ф. Александрова¹⁹).

Керуючися принципом партійности філософії, советські автори сполучають двоподіл старогрецької філософії, боротьбу двох філософських систем, ідеалізму та матеріалізму, з двоподілом старогрецької політики, з боротьбою аристократії проти демократії. В новій советській історії філософії обговорення грецької філософії починається твердженням, що «основним змістом розвитку філософії в античній філософії була боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом, яка в кінцевому підсумку відбилася в боротьбі між прогресивною в даних історичних умовах рабовласницькою демократією і реакційною рабовласницькою аристократією»²⁰). Те обговорення й закінчується реченням про «нерозривний зв'язок між філософськими поглядами старогрецьких мислителів і політичними подіями»²¹). Подібно й підручник історії політич-

¹⁶) Див. нпр. А. Вишинський, Очерки по истории коммунизма. Москва. 1924, стор. 36, 39—40; В. И. Бошко, Очерки развития правовой мысли. Харків, стор. 51—54; 58—60.

¹⁷) Утченко, цит. твір, стор. 16. Він поділяє вільне населення на «класу великих землевласників-рабовласників» (включаючи й купців) і на «класу дрібних виробників» (включаючи селян і ремісників), при чому враховує цю останню до «неосновних (переходових) клас». Атенський 'демос' він диференціює ще більше, і — хоч у своєму розподілі він не вживає слів «буржуазія» і «пролетаріят» — все таки констатує наявність «міського люмпенпролетаріату» в Атенах (стор. 16 і 19). В одній давнішій праці також написано, що атенська демократія — це «конгломерат різnorodних соціальних клас». Истoрия философии, под ред. Г. Ф. Александрова... Том I: Фил. ант. и феод. общества. Москва. 1940, стор. 134. Відсутність сов. дослідження старогр. демократії стверджує ред. стаття журналу «Вестник древней истории». 1949, № 2 (28), стор. 3—9.

¹⁸) В. И. Ленин, Сочинения, изд. 4, том 14. Москва. 1947, стор. 343. ИПУ, стор. 14; ИФ1, стор. 22—25.

¹⁹) Див. А. А. Жданов, Выступление на дискуссии по книге Г. Ф. Александрова... Москва. 1947, стор. 19—22.

²⁰) ИФ1, стор. 74.

²¹) Там же, стор. 139.

них доктрин твердить, що «політична боротьба відбилася в боротьбі ідейних течій, особливо в ділянці філософії, де передова матеріалістична 'лінія' Демокріта протистояла реакційній ідеалістичній 'лінії' Платона»²²).

У відповідності з тією схемою грецькі мислителі поділені на дві групи. До першої групи — матеріалістичної і демократичної — як головні представники зараховані Демокріт, Протагор та Епікур. До другої групи — ідеалістичної й аристократичної — як головні представники зараховані Пітагор, Сократ та Платон.

Советські автори намагаються якнайбільш послідовно застосувати свою схему філософсько-політичного двоподілу до грецького духового життя і натрапляють на дуже значні, хоч і ними не відзначені, труднощі. Ті труднощі насправді більші, ніж труднощі, що на них натрапляють несоветські автори марксистських праць про історію грецької суспільно-філософської думки, бо ці останні намагаються, передусім, виявити зв'язок грецької політики з економічно-класовою диференціацією суспільства, знайти суспільні, не лише економічні мотиви розвитку літератури й філософії; вони не ототожнюють філософських розбіжностей з політичною боротьбою²³).

Советську схему філософсько-політичного двоподілу порушують наступні факти. В матеріалістичному таборі, найперше, «один із основоположників діалектики»²⁴) Геракліт, «будучи прогресивним мислителем у філософських питаннях, — тварають автори — залишився, однак, на реакційних позиціях у питаннях політичного життя, був активним захисником рабовласницької держави в її аристократичній

²²) ИПУ, стор. 45. Див. в. Ленин, Соч. том 14, стор. 117.

²³) Один англ. науковець (Benjamin Farrington, *Science and Politics in the Ancient World*. London. 1939, 1946) намагається по-марксистському взаємно сполучити старогрецьку філософію (особливо натурфілософію), політику й економіку. Інший англ. науковець (George Thomson, *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama*. London. 1941; *Studies in Ancient Greek Society*. vol. II: *The First Philosophers*. London. 1955) виявляє соц.-екон. коріння гр. літератури й філософії.

Лише один амер.-канад. клас. науковець систематизує своє дослідження за схемою філософсько-політичного розподілу, близькою, проте не тотожною зі сов. схемою. Він констатує «інтересний паралелізм» філософської думки (що її він поділяє на «консервативну» і «прогресивну» філософію) з «географічними умовами і соціальною еволюцією держав». На його думку, «в Йонії і на Егейських островах філософія має нахил до матеріалізму і 'діалектики'; в Італії і в Сіцилії «цвіте ідеалізм». Це «роздвоєння філософії» відзеркалює теж «дуже гостру різницю поглядів між рабовласницькими землевласниками і рабовласницькою 'демократією' лихварів, купців і ремісників». Автор намагається довести, що «коли тріумфувала демократія..., тоді домінуюча філософія виявляла нахил матеріалістично-релятивістичний, як у ранніх софістів, або діалектичний, як у Йонійцях. Коли ж панівне становище посідала класа землевласників або коли демократія не виправдалася і потрапила в кризу, тоді найсильніша тенденція була ідеалістична». Alban Dewes Winspear, *The Genesis of Plato's Thought*. 2nd ed. rev. New York. 1956, p. 77.

²⁴) В. И. Ленин, *Философские тетради*. Москва. 1947, стор. 291.

формі»²⁵). Серед софістів, яким приписують «матеріалістичні тенденції», є не лише демократ Протагор, але й такі (Критій, Тразімах, Каллікл), що підтримують «інтереси рабовласницького вельможного панства»²⁶). Ще трудніше визначити становище Епікура. Хоч «Епікур був послідовником матеріалістичної філософії Демокріта», і сам Маркс вважав його першим теоретиком суспільного договору, як основи держави, то все таки його «байдужість до громадського життя» не здобуває схвалення советських авторів. В загальному вони показують його прихильником «поміркованої демократії»²⁷). Становище стоїків також не легко визначити. Вони, «хоч і визнавали основою всього існуючого матерію», проте «не були послідовними матеріалістами» і поряд з матерією висували іншу основу світу — «божеський розум, логос»²⁸). Це факт, що в стоїцизмі «шукали розради пригноблені, незадоволені своїм становищем», але ж «вся критика існуючого устрою в стоїцизмі позбавлена ґрунту, оскільки стоїцизм закликає виявляти покірність долі., повну байдужість до зовнішніх умов життя»²⁹). Взагалі кажучи, зв'язання провідних представників античного матеріалізму з демократією виявляється дуже сумнівним: Геракліт — ідеолог аристократії і противник демократії, щодо Демокріта і Протагора в самій советській науці виражено припущення, що їхнє вчення про суспільство й державу — ідеалістичне³⁰), а останній з них, Епікур, байдужий і до громадського життя і, зокрема, до справи вільної бідноти й емансипації рабів³¹).

²⁵) ІПУ, стор. 44. «Один для мене — десять тисяч, якщо він — найкращий», цит. ИФ1, стор. 81.

²⁶) ІПУ, стор. 52—53.

²⁷) Там же, стор. 72—73. В ИФ1 (стор. 74, 135) враховано його до матеріалістів та ідеологів рабовласницької демократії, проте, про його політ. погляди не наведено нічого, за винятком повторення зауваги Маркса в його (і Енгельса) «Німецькій ідеології» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том IV. Москва, 1937, стор. 120) про наявність в Епікура думки щодо суспільного договору.

²⁸) ІПУ, стор. 73.

²⁹) Там же, стор. 74—75. На відміну від ІПУ, де стоїцизм піддано лише поміркованій критиці, в ИФ1 (стор. 137) етику стоїків виразно названо «реакційною», тут зазначено, що «в дальшому матеріалістичні тенденції старих стоїків дійшли нанівець і школа стоїків перетворилася в один із головних центрів реакційної ідеалістичної філософії рабовласницького суспільства».

³⁰) В давнішій сов. історії філософії стверджено, що в загальному Демокріт — матеріаліст, проте в своїй науці про суспільство й державу є він уже «не матеріалістом, а ідеалістом». (История философии, том I. Москва, 1940, стор. 112). Подібного Александров (цит. твір, стор. 59) твердить в 1946, що «у вченні про суспільство він залишався ідеалістом, бо вирішальне значення в житті суспільства він надавав розумові». Протагор, на думку одного давнішого сов. науковця, був «одним із небагатьох консерваторів» серед софістів (М. Рейснер, История политических учений, I. Москва, 1929, стор. 48). Александров (цит. твір, стор. 62) вважає софістів противниками матер. філософії і твердить, що «релятивізм Протагора» (його твердження: «людина є мірою всіх речей: існуючих в тому, що вони існують, і неіснуючих — в тому, що вони не існують») промислив шлях для ідеалізму.

³¹) Проф. Корнфорд пише, що у творах Епікура немає «одного рядка», в якому цей філософ «виявляв би найменшу турботу про соціальний добробут бідніших громадян чи пролетаріату-рабів». Cornford цит. твір, стор. 27.

В ідеалістичному таборі, що зв'язаний з аристократією і соціальною реакцією, виникає трудність з уваги на постаті Пітагора і Арістотеля. Пітагор — «ідеолог аристократії»; «політичним ідеалом Пітагора і його послідовників була аристократія — панування вельможного панства над широкими масами демосу»³²). Сучасні советські автори не мають сумніву в 'реакційності' політичних поглядів Пітагора. Проте вони визнали його реакціонером і противником демократії, здається, не на основі дослідження його власних (не пізніших пітагорейців) політичних поглядів, які насправді важко реконструювати з уваги на фрагментарні лише залишки його творів, але тому, що цього вимагає, передусім, їхня схема філософсько-політичного розподілу, себто з огляду на цифри-ідеї, ідеалізм Пітагора. Адже, на думку проф. Томсона, англійського марксиста і видатного класичного науковця, власне «першим великим представником демократичної думки був Пітагор»³³).

До ідеалістичного табору, очевидно, прилучується і Арістотеля. Однак, з уваги на те, що головню сам Маркс назвав його «найбільшим мислителем античності» (*der grösste Denker des Altherthums*³⁴) і що його нелегко взяти за реакціонера, то й советські автори особливо підкреслюють його велике значення як політичного філософа³⁵). Відносну 'прогресивність' його політичного вчення вияснюється тим, що він, мовляв, «відходить від платонівського ідеалізму і виявляє тяготиння до матеріалізму»³⁶).

Обговоривши хронологічно політичні погляди окремих старогрецьких мислителів, поділивши і схарактеризувавши їх у більшій чи меншій відповідності зі схемою філософсько-політичного розподілу, совет-

³²) ІПУ, стор. 42—43. Пор. ИФ1, стор. 82; Александров, цит. твір. стор. 61.

³³) George Thomson, *Aeschylus and Athens; A Study in the Social Origins of Drama*. London. 1941, pp. 210—11. Див. *Studies in Ancient Greek Society*. vol. II. *The First Philosophers*. London. 1955, pp. 235, 252, 265. (Проф. Томсон підтримує наукові зв'язки зі сов. класичними науковцями).

³⁴) Karl Marx, *Das Kapital; Kritik der politischen Oekonomie*. Buch I: *Der Produktionsprozess des Kapitals*. Herausgegeben von Friedrich Engels. Sechste Auflage. Hamburg. 1903, S. 373.

³⁵) а) Давніше проф. Александров (цит. твір, стор. 88) висловив погляд, що принципи ідеальної держави Арістотеля «радіше консервували деякі риси суспільного життя Греції, ніж виявляли прагнення до нового суспільного ладу». б) Відомий нім. марксист-комуніст, Мерінг, просто вважає обох — Платона і Арістотеля — реакціонерами і твердить, що в їхній «філософській реакції (проти гр. натурфілософії) відзеркалювалася, однак, лише політична реакція»; Платон хотів здійснити свій держ. ідеал за допомогою чужих тиранів, а Арістотель навіть пішов на службу до македонського короля, який знищив грецьку свободу і незалежність. Franz Mehring, *Zur Geschichte der Philosophie*. Berlin. 1931, S. 35—36.

³⁶) ІПУ, стор. 64. Тут же повторено фразу Леніна (Філософские тетради. Москва. 1947, стор. 267) про «хитання Арістотеля між ідеалізмом і матеріалізмом». Див. ИФ1, стор. 117, 119, 121, а теж В. Я. Комарова. К вопросу о колебаниях Аристотеля между материализмом и идеализмом. «Ученые записки» Ленингр. университета, № 196 (серия философ. наук), стор. 160—69. Див. Thomson, *Studies...* vol. II, p. 314 (філософія Арістотеля — матеріалістична за змістом, ідеалістична лише за формою!).

ські автори не намагаються проаналізувати докладніше і встановити внутрішні відмінності не лише в осудженій групі 'аристократичних' мислителів, але й в умовно схваленому 'демократичному' таборі. Особливо перші — зображені як клясово-освідомлені реакціонери. Сократ — реакціонер, який «побоювався посягати на устрій рабовласницької держави і тому обґрунтовував конечність пильного додержування законів демократичних Атен, хоч сам був безперечним противником демократії»³⁷⁾. Сократ і Платон — «речники реакційної лінії в розвитку старогрецької філософії і політичної думки», себто, іншими словами, «захисники відкритої воєнної диктатури реакційних кіл атенської рабовласницької кляси»³⁸⁾. Зовсім немає ясності аналізу ні 'реакційности', ні 'прогресивности'. Лише фрагментарно для виправдання несумісних зі схемою філософсько-політичного розподілу консервативних поглядів матеріяліста Геракліта висувається твердження, що його соціально-політичні погляди все таки «не збігаються повністю з поглядами реакційної аристократії», бо він підкреслював значення писаного права (номос); це був прогресивний погляд, «крок вперед», бо звичайно аристократія обстоювала вигідніше для них звичаєве право³⁹⁾. Також лише не підкреслено згадується, що майже всі умовно схвалені демократичні мислителі захищали «помірковану» демократію і навіть виявляли клясову свідомість рабовласників зовсім не меншу від такої ж свідомости осуджених аристократів. А вже демократа Демокріта «лякає перспектива озброєного виступу бідноти», і тому він послідовно «захищав 'помірковану' цензову демократію, ставлячися критично до 'скрайньої' демократії, яка закріпилася в Атенах у другій половині V віку до нашої ери»⁴⁰⁾. Критиком недоліків того устрою був також не лише страчений за те атенським судом і осуджений софистськими авторами Сократ, але й Арістотель, який «негативно ставився до атенської демократії в періоді її розквіту»⁴¹⁾.

Побічним наслідком того, що советські автори всю свою увагу спрямували на застосування своєї схеми філософсько-політичного розподілу, на непереконливе продемонстрування принципу партійности філософії, є те, що вони приділяють мінімальну увагу грецьким поетам, драматургам, історикам, яких значення для розвитку політичної думки — значне, проте визначення їх місця у схемі філософсько-політичного розподілу — нелегке. В підручникові історії політичних доктрин відмічено лише поета Гесіода; ніякої згадки немає про Гомера, Есхіла, Евріпіда, Арістофана, істориків — Геродота, Тукідіда, Ксенофонта.

³⁷⁾ ИПУ, стор. 55.

³⁸⁾ Там же, стор. 64. Пор. ИФ1, стор. 104.

³⁹⁾ ИПУ, стор. 82.

⁴⁰⁾ ИПУ, стор. 46—47. Пор. Демокріт був ідеологом «середніх» верств рабовласницької кляси. ИФ1, стор. 101.

⁴¹⁾ ИПУ, стор. 70.

Таке ставлення сучасних советських авторів до старогрецької літератури, в якій можна знайти більше матеріалів для дослідження самого зародження і розвитку ранньої старогрецької політичної думки, ніж у збережених суто політично-філософських творах, привертає особливу увагу, бо і несоветські і ранні советські автори-дослідники приділяють тій літературі куди більшу увагу. Проф. Райснер, автор першого советського (неповного) підручника історії політичних доктрин, починає свій виклад грецької політичної думки від гомерівських Іліади і Одиссеї⁴²), використовує писання не лише Гесіода, але й інших мистців слова, зокрема Аристофана⁴³), відзначає твори й погляди істориків.

Інша відмінність між новим і давнішим советським викладом є в тому, що в новому викладі відсутнє зацікавлення суспільно-радикальними концепціями античної Греції. Навпаки, в давнішому викладі особливу увагу присвячено тим «утопічним ідеалам», що були «джерелом античного соціалізму», як напр., утопіям Евгемера і Ямбула, чи концепції рівності Алкідама, який вимагав її поширення на всіх людей, навіть рабів, тому що «Бог післав на світ усіх людей вільними, і нікого не створила природа рабом»⁴⁴). Взагалі кажучи, давніше советські автори не ставили тверджень про чіткий двоподіл у старогрецькій політичній думці, хоч і намагалися по-марксистськи інтерпретувати її, виявляти в ній суспільно-економічну кавзальність. Вони слушно показували, що в Греції не було двох чітко відмежованих груп політичних мислителів — демократів і аристократів; внутрішня диференціація поглядів була в обох цих «групах», були між ними й схожості. А. Вишинський писав просто так:

Ми знаємо з загальної шкільної історії, що історія Греції — це історія боротьби двох партій: аристократії і демократії. Ніщо, однак, не може бути більш неясним від такого погляду. Що таке «демократія»? В умовах гелленської дійсності це поняття таке відносне, що в деяких випадках цю назву надавали навіть помірковано-аристократичному устроєві⁴⁵).

⁴² М. Райснер, *История политических учений*. I. Москва. 1929, стор. 12.

⁴³ Райснер (цит. твір, стор. 27—28) вважає Аристофана прихильником атенської реакції. Навпаки, сучасний сов. автор представляє його захисником інтересів демократії. Н. Б. Клячко. *Социально-политическая направленность комедии Аристофана 'Птицы'*. «Аристофан», Сборник статей. Москва. 1956, стор. 138.

⁴⁴ Райснер, *цит. твір*, стор. 30—33, 52. В ИПУ ці постаті не згадані, в ИФІ написано лише, що «один із софістів (Алкідам) осуджував рабство і оснований на ньому політичний устрій» (стор. 102).

⁴⁵ А. Вышинский, *Очерки по истории коммунизма*. Москва. 1924, стор. 35.

Пор. «Гелленська демократія і олігархія не становили виразної антитези. Вони відрізнялися кількісно, а не якісно. Кожну з них покермовувала упривілеювана меншість».

George M. Harper, Jr. *Democracy at Athens. „The Greek Political Experiences; Studies in Honor of William Kelly Prentice*. Princeton. 1941, p. 48.

III

Найбільше розходження між сучасними і давнішими советськими дослідниками виявляється в поглядах на справді дуже складну й своєрідну політичну доктрину Платона⁴⁶). Сучасні дослідники навітлюють Платона, як провідного представника реакційного ідеалістичного й аристократичного табору.

Філософія Платона була поставлена на службу класовим інтересам реакційних груп рабовласників, що намагалися підірвати рабовласницьку демократію, відновити панування землевласницьких вельможних людей, повернути історію назад⁴⁷). Його погляди були просякнуті ненавистю до атенської демократії і схилянням перед спартанськими установами. Відображуючи настрої реакційних кіл атенської рабовласницької класи, Платон закликав до відкритої диктатури «найкращих» людей над масами рабів і вільної бідноти і до організації панівної класи на принципах військово-таборового життя в ім'я солідарності вільних перед лицем рабів⁴⁸).

Характеристика Платона, що її дають давніші советські автори, цілком відмінна. Вона починається від поміркованої критики чи поміркованого схвалення, відповідно до позитивного чи негативного аспекту високомайстерної піонерської політичної теорії Платона, і в деяких авторів доходить навіть до захоплення тією частиною його вчення, яка відзначається гострим соціальним критицизмом і революційною програмою змін у всіх ділянках суспільного життя.

Професор Райснер, обговорюючи найпоширеніші старогрецькі консервативні (Платон) і ліберальні (Арістотель) концепції⁴⁹), не намагається утворити враження про наявність ґрунтовних відмінностей між Платоном і Арістотелем, спричинених їх відмінним класовим походженням. Він не критикує гостріше Платона, ніж Арістотеля, і характеризує

⁴⁶) Сучасний амер. класичний науковець пише, що «політичні ідеї Платона... являють дивну суміш консерватизму і того, що можна звати прогресивним радикалізмом». Kurt von Fritz. *Conservative Reaction and One Man Rule in Ancient Greece*. „Political Science Quaterly“, vol. 56 (1941), p. 74.

⁴⁷) ИФ1, стор. 106.

⁴⁸) ИПУ, стор. 57—58. Подібна оцінка — *История философии*, том I (1940), проте говориться про «заслугу» Платона (стор. 168), а теж про те, що він підкреслював «соціальне значення справедливості» (стор. 171). Александров (цит. твір, стор. 72) ще згадує «окремі позитивні елементи» платон. системи. Див. Thomson, *Studies...* II, p. 328 — філософія Платона «виражує реакц. світогляд соцістичної олігархії». По р. прим. 356 вище.

⁴⁹) Райснер (цит. твір, стор. 5) твердить, що «сучасна реакція і консерватизм досі орудують ідеологічним апаратом, який був в основному уже викінчений Платоном» і що «сучасний лібералізм у своїх важніших коріннях є вже в Арістотеля».

його не як звичайного пропагандиста реакціонерів, а як самостійного, критично настроєного і по-реформістському наставленого речника кращих елементів тодішньої аристократії, а теж і оригінального мислителя, який «володіє глибиною і силою філософської думки»⁵⁰). Він визнає, що Платон правильно відзначив «панівну силу економічних матеріальних обставин»⁵¹), докладно обговорює пропозиції Платона, звернені проти соціального лиха в тодішній державі⁵²) і спрямовані на скасування приватної власності й індивідуальної родини в провідній частині суспільства, сувору регламентацію всього суспільно-державного життя. Пропонований суспільний лад називає Райснер «воєнним комунізмом платонівської держави» і в кінцевому підсумку його відкидає, як «страшну машину платонівського комунізму»⁵³). Платонівський 'комунізм' цілком не надається для людського суспільства; він не лише впроваджує новий тип клясово-поділеного суспільства з клясовою експлуатацією, але й стає «взірцем лютої духової деспотії»⁵⁴). Зокрема Райснер цілком слушно вказує на те, що Платон «у протилежність до грядучих європейських принципів свободи думки й свободи слова» вигадує «витончену цензурну сітку»; він жертвує весь розвиток духової культури «чистоті ідеологічного змісту» і послідовно «в ім'я чистоти ідеології він знебарвлює життя навіть і своїм правителям»⁵⁵).

Навпаки, сучасні советські автори осуджують платонівський плян перебудови суспільства не тому, що він не надається для розвитку вільного суспільства, а з уваги на факт, зрештою оспорюваний, що своїм суспільним пляном, а, зокрема, пропозицією про встановлення колективної власності, Платон не мав на меті «полегшити становище мас, піднести життєвий рівень неспроможної бідноти»⁵⁶). Вони запевняють, що «Держава» Платона не має нічого спільного з комуністичною ідеєю і тому «фальсифікаторськими, антинауковими є спроби буржуазних вчених затушкувати ту найважливішу особливість вчення Платона та показати його вчення без ніяких підстав як свого роду комунізм»⁵⁷).

Це обвинувачення безґрунтовне, бож ці вчені зовсім не виявляють особливої зацікавленості у зв'язанні вчення Платона зі советським ко-

⁵⁰) Там же, стор. 82.

⁵¹) Там же, стор. 99, 83—84.

⁵²) Один видатний сов. науковець твердить навіть, що «в соціальній критиці Платона містяться майже всі основні мотиви, які потім повторюються в соціальній критиці соціалістів нового часу епохи торговельного капіталізму». В. П. Волгин, *История социалистических идей*. Ч. I. Москва. 1928, стор. 44.

⁵³) Райснер, цит. твір, стор. 99 і 102.

⁵⁴) Там же, стор. 102.

⁵⁵) Там же, стор. 101.

⁵⁶) ИПУ, стор. 60. Навпаки, Вишинський (цит. твір, стор. 58) запевняє, що «основна ідея платонівської держави — не в задоволенні потреб упривілейованих, а... в забезпеченні щасливого існування всьому населенню і послідовно трудящій частині його».

⁵⁷) ИПУ, стор. 60.

мунізмом. Платоністи це заперечують⁵⁸). Деякі критики політичного вчення Платона зв'язують інші його елементи, не 'комунізм', зі советською політичною доктриною і практикою. В усякому разі ніхто з не-советських авторів не намагається затушкувати факт, що платонівський 'комунізм' обмежувався до 'вищих' верств населення — подібно, як ніхто не затьмарює факту, що антична демократія обмежувалася лише до вільної частини суспільства⁵⁹). Один видатний історик економічних ідей та соціалізму, який ставиться критично до марксизму і не любить «товариства Маркса», обговорює різні аспекти платонівського 'комунізму' і в остаточному підсумку стверджує, що — беручи до уваги його мотиви — «Платон стоїть цілковито збоку від головної течії комуністичної думки»⁶⁰).

Зате передвісником модерного комунізму вважає Платона ніхто інший, як видатний советський правник, якого ім'я носить Інститут Права Академії Наук СРСР. В одній зі своїх ранніх праць А. Вишинський, тоді генеральний прокурор Російської Республіки, з ентузіазмом схвалює «комуністичний настрій великого філософа, який генієм

⁵⁸) На думку одного прихильника платон. колективізму і противника маркс. колективізму (і 'егоїстичного матеріалізму', комунізму і великого капіталізму), те, «що відділяє платонівську державну думку від усієї марксистської філософії — це його (Платона) ідеалістична вихідна база». Paul W. Junker, *Die Weltanschauung des Marxismus und Platos Staatsidee*. Greifswald, 1925, S. 70.

В «Державі» Платона «даремно шукати за соціалізмом чи комунізмом». A. E. Taylor, *Plato: The Man and His Work* (1926). 6. ed., London, 1949, p. 276.

Амер. платоніст, проф. Левінсон, в своїй великій праці н. т. Оборона Платона вважає його перш за все філософом Правди, Добра й Краси та заперечує спорідненість його філософії зі сучасними тоталітарними ідеологіями, зокрема зі сов. комунізмом. Він відрізняє 'того більшого Платона' від іншого Платона, 'тієї меншої людини', яка іноді «була винною в сплутанні речей земних з вічними». Ronald F. Levinson, *In Defense of Plato*. Cambridge, USA, 1953, pp. 573, 579, 499—579. Інша праця того ж автора цитована в прим. 82.

⁵⁹) а) Напр., видатний амер. історик політ. доктрин запевняє, що платонівський комунізм «застосувався лише до панівної меншости», і тому він називає помилковим отождолювання його з «модерним економічним комунізмом», як роблять «інколи прихильники, інколи противники модерного капіталізму». Charles Howard McIlwain, *The Growth of Political Thought in the West; From the Greeks to the End of the Middle Ages*. New York, 1932, p. 40.

б) Навпаки, автор п'ятитомної історії соціалізму (нім. вид. 1919; сов. вид. 1927) М. Бер, соціаліст-марксист і гол. бібліотекар англо-амер. відділу в Інституті Маркса-Енгельса в Москві, вважає твердження, що «Платон пропонував комунізм лише для тих найвищих верств» за цілком помилкове (*durchaus irrig*). Його комунізм був призначений для всіх релленів. M. Beer, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe*. Erster Teil. Altertum. 4. Aufl. Berlin, 1922, S. 53—54.

в) Зате нім.-швайцарський економіст, Салін, твердить, що в платон. державі немає комунізму, який характеризується «пануванням економіки над духом». Edgar Salin, *Platon und die griechische Utopie*. München, 1921, S. 15—16. Він вважає, що платонівський (і старохристиянський) «комунізм» не мають по суті нічого спільного зі собою, за винятком хіба відсутности майнового розподілу. *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. Bern, 1951, S. 35—36.

⁶⁰) Alexander Gray, *The Socialist Tradition — Moses to Lenin*. London, 1948, p. 19.

свого розуму передбачив прийдешній світанок людства»⁶¹). Платон був ідеалістом і «аристократом... який ставився з презирством до демократії», проте він «не вірив і в плітократію»; він добачував «центр питання (про соціальне лихо) не в політичній, а в економічній суті соціальних відносин, які і намагається перебудувати на цілком нових основах». В своїй «Політії» («Державі») Платон піддає сучасну йому систему суспільних відносин гострій критиці», бож у старогрецькому суспільстві «панував егоїзм і погоня за золотом, влада грошей і спекуляції», а це довело до того, що в суспільстві була вже не одна, а дві держави: багатих і бідних. Платон розуміє, що «найбільше лихо в тому суспільстві — це вільність відчужування і набування майна, яка плекає користоловство». Вишинський наводить інтересні слова «Політії», що осуджують лихварсько-комерційні риси старогрецького суспільства:

Спекулянти піднесли пожадливість і користоловство на трон у душі своїй і, обгорнувши їх діядемами, обвішавши золотими ланцюгами і почесно зброєю, зробили їх великим царем свого внутрішнього ества.

Проти того «великого царя, — пише Вишинський, — підносить свій голос філософ, який уважно прислухується до страждань бідноти і гнівно ганьбить 'грошових тузів'»⁶²). Платон протестує проти суспільного лиха якнайгостріше. Платон воює за нове гармонійне суспільство. Тому й Вишинський цілковито підтримує погляд Кавтського, що «Політія» — це «перший збережений філософський систематичний захист комунізму»⁶³). Хоч і платонівський комунізм — утопічний, проте, каже Вишинський:

Платон розпочав собою теоретичне оформлювання комуністичної думки, кинувши — один із перших — комуністичне прокляття своє в лице потворному світові приватновласницьких відносин. Наступні століття довершили працю, що її розпочала ця велика людина⁶⁴).

Погляд, що Платон був передвісником сучасного комунізму, висловлений Кавтським у його обширній (першій — соціалістом написаній) історії соціалізму⁶⁵), поділяли також інші західноєвропейські науковці. Згадати треба передусім, піонерську працю проф. Пельмана⁶⁶), твори

⁶¹) Вишинський, цит. твір, стор. 34—35.

⁶²) Там же, стор. 41—42.

⁶³) Там же, стор. 43. Див. Карл Каутский. Из истории культуры. Платоновский и древне-христианский коммунизм. Пер. Г. Львовича. Спб. 1905, стор. 11.

⁶⁴) Вишинський, цит. твір, стор. 59.

⁶⁵) «Держава» Платона — «die erste philosophische, systematische Vertheidigung des Kommunismus, die auf uns gekommen ist». K. Kautsky. Die Vorläufer des Neuereu Sozialismus. Erster Band, erster Theil. Von Plato bis zu den Wiedertäufern (Geschichte des Sozialismus, Bd. I). Stuttgart. 1895, S. 8.

⁶⁶) Robert Pöhlmann. Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus. Erster Band. Erstes Buch. Hellas. München. 1893, S. 269—476 (Der Verunfstaat Platos). Автор стверджує одночасну наявність соціалізму і індивідуалізму в платон. держ. ідеалі і заперечує погляд Гегеля, що платон. держава — прототип антиіндивідуалістичного соціалізму (стор. 371),

професорів Адлера⁶⁷⁾ і Форлендера⁶⁸⁾, багатотомний твір марксистського історика Бера⁶⁹⁾. Згадкою про комуністичну утопію Платона починається також один з найновіших критичних творів про соціалістичний комунізм⁷⁰⁾. Також в СРСР провідні науковці, професори Бошко⁷¹⁾, Волгін⁷²⁾, Лур'є⁷³⁾, Райснер⁷⁴⁾, хоч і не поділяли ентузіазму Вишинського, проте визнавали Платона — з меншими чи більшими застереженнями — передвісником соціалізму і комунізму. Це був, очевидно, наслідок того факту, що, за свідченням проф. Волгіна, «ранні європейські соціалісти (XVI—XVIII вв.) визнавали своїм попередником і учителем найвидатнішого речника старогрецької ідеалістичної філософії — Платона»⁷⁵⁾. Тому й не диво, що згодом «погляди Платона з'являються немов би античним аналогом до теорій Карла Маркса»⁷⁶⁾ і що

⁶⁷⁾ Georg Adler. *Geschichte des Sozialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart*, I. Leipzig. 1899, S. 19—46 (*Sozialistische Ideen in Athen, besonders Platos aristokratischer Kommunismus*). Аристократичний комунізм Платона був взірцем пізніших комун. доктрин, що ґрунтувалися на інших етичних і політичних принципах (стор. 31).

⁶⁸⁾ Karl Vorländer. *Geschichte der sozialistischen Ideen*. Breslau. 1924. Автор знаходить «половинчастий комунізм» (*Halbkommunismus*) в «Державі» Платона і «повний соціалізм» (*Vollsozialismus*) в його «Законах» (стор. 20 і 22).

⁶⁹⁾ Max Beer, цит. твір, стор. 61—80 (розд. III «Практика комунізму в Спарті»), стор. 81—127 (розд. IV, «Комуністичні теорії в Атонах»). В пізнійшій статті н. т. «Комунізм» Бер твердить, що Платон був «найголовнішим захисником комунізму (своєї) епохи»; аргументи Арістотеля «в його 'Політиці' проти 'Держави' його вчителя — це найдосконаліша атака того часу на те, що тепер називається комунізмом». *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol. IV. New York. 1931, pp. 81—82. Пор. прим. 596.

⁷⁰⁾ R. N. Carew-Hunt. *The Theory and Practice of Communism*. 5th ed. 1957, p. 3.

⁷¹⁾ В. И. Бошко. *Очерки развития правовой мысли*. Харьков. 1925; Платонівський комунізм поширюється лише на панівну класу, «сам не бере участі в виробництві та існує коштом праці трудящих клас» (яких до участі в держ. правлінні не допускає), він — утопічний, то й «про комунізм у платонівській теорії держави можна говорити лише в дуже умовному значенні, — як про першу в історії і своєрідну спробу систематично-філософської побудови і оборони комуністичної теорії, — не більше» (стор. 99—100).

⁷²⁾ В. П. Волгін. *История социалистических идей. Часть первая*. Москва. 1928, стор. 29—63 («Елементи соціалізму в давньому світі»). Див. прим. 52 вище. *Очерки по истории социализма*. 4. изд. Москва. 1935, стор. 7—74 (нарис н. т. «Соціалізм у давній Греції»). Див. рецензія А. Водена на твір Волгіна на н. т. «Предшественники научного социализма...» «Под знаменем марксизма». 1928, № 6, стор. 214.

⁷³⁾ С. Я. Лурье. *История античной общественной мысли*. Москва. 1929. Спеціальну увагу присвячено соц. утопіям Платона, Евгемера, Ямбуля і критиці деяких тверджень Пельмана (Пор. прим. 87 нижче). Див. рец. А. Мішуліна, *Под знаменем марксизма*. 1930, № 7—8, стор. 248. В рецензійному огляді н. т. «Соціалізм встаровину» Лур'є вважає мотиви Платона реакційними, проте потверджує важливість його «комунізму панівної касты» і гостро критикує твердження Е. Саліна про відсутність соціалізму встаровину. Див. прим. 59. „*Marx-Engels Archiv*“ (Frankfurt a.M.), Band II. 1927, S. 509—517.

⁷⁴⁾ Див. прим. 102.

⁷⁵⁾ Волгін, *Очерки*... стор. 31.

⁷⁶⁾ Winsing, цит. твір, стор. 240.

проф. Волгін, не визнаючи Платона соціалістом у модерному значенні слова, просто написав так: «З історії соціалістичних ідей ім'я Платона не викинеш»⁷⁷). Якраз це вчинили, однак, сучасні советські автори.

Ставлення советської науки до Платона змінилося нагло і цілковито — з позитивного чи принаймні умовно-позитивного на суто негативне — в половині 30-их років. Ця зміна в основному не була наслідком дослідної праці советської науки, послідовної еволюції поглядів окремих науковців, але тільки побічним ефектом посиленої боротьби большевізму проти гітлеризму.

До того часу платонізм не мав ближчого зв'язку з практичною політикою, хоч і від епохи Відродження, а зокрема славетної «Утопії» Томаса Мора, помітний вплив на розвиток політичної теорії⁷⁸). Але в половині 30-их років німецький націонал-соціалізм, який філософії і політичній теорії не надавав більшого значення і переважно спирався, використовуючи і підкреслюючи почуття національної гордості німців, на брутальному насильстві, «присвоїв» собі Платона. І в англо-американських країнах і в СРСР не пройшла незауваженою діяльність деяких німецьких авторів, які, взявши за вихідне положення схвальні згадки про Платона в книжці ідеолога націонал-соціалізму Розенберга⁷⁹), почали вказувати на спорідненість між політичною доктриною Платона і націонал-соціалістичною ідеологією⁸⁰).

Дуже відмінна була реакція не советських і советських авторів. Серед перших збільшилося число неприхильників, критиків політичної доктрини Платона. Багато демократичних авторів не лише potwierдили спорідненість її з націонал-соціалістичною ідеологією і послідовно осудили обі системи, але й, в кінцевому підсумку, визнали Платона передвісником всякого модерного тоталітаризму, всякого підкреслено авторитарного режиму⁸¹). Все таки ця позиція загального схвалення не

⁷⁷) Волгін, Очерки... стор. 74.

⁷⁸) Див. Barker, цит. твір, стор. 383—392 (додаток: «Пізніша історія політичної теорії Платона»).

⁷⁹) Платон — аристократ, борець і мислитель, який «хотів рятувати свій нарід на расовій основі за допомогою сильного, навіть у подробицях диктаторського устрою»; це був «останній великий розквіт бадьорого духом гелленства» (die letzte grosse Blüte des geistigtrunkenen Hellenentums). Alfred Rosenberg. Der Mythos des 20. Jahrhunderts. 71—74. Aufl. München. 1935, S. 288. Див. теж 50, 51, 78, 136, 212, 286, 328.

⁸⁰) Напр., один автор ототожнює завдання та заходи націонал-соціалізму з тими, що їх «колись хотів і за які боровся Платон своєю філософією ідей, держави і виховання». Ernst Kriek. Weltanschauung und Wissenschaft. „Süddeutsche Monatshefte“. 31. Jahrgang, Heft 11 (August 1934), S. 640. Інший автор твердить, що «Закони» Платона — це «книжка.., яка безпосередньо прокладає шлях до вимог націонал-соціалізму Адольфа Гітлера». Benno von Hagen. Wege zu einem Humanismus im Dritten Reich. „Humanistische Bildung im nationalsozialistischen Staate“ (Neue Wege zur Antike, I. Reihe, Heft 9). Leipzig 1933, S. 80. Див. Heinrich Härtle. Nationalsozialistische Philosophie? „Nationalsozialistische Monatshefte“, XII (1941), S. 723—731.

⁸¹) «Прихильники авторитарного правління всіх епох — пише один англ. класичний науковець — його діти; всі — що внаслідок природженого песимізму

здобула⁸²⁾. Зате советські автори, які давніше всі зв'язували Платона з соціалізмом і комунізмом, тепер всі визнали за безсумнівно доведену «спільність філософської позиції і політичних ідеалів Платона і фашизму»⁸³⁾. Автор одної з перших советських більш схвальних праць про ідеолога або «прихильника рабовласницької демократії»⁸⁴⁾ Арісто-

або гіркого досвіду вважають, що маси мусять бути врятовані від самих себе — пануючою елітою». R. W. Livingstone. *Plato: Selected Passages*. London. 1941. р. XXI.

Один нім. науковець-біженець у своїй доповіді в Йоганнесбурзі (Півд. Африка) знаходить у Платона «рекомендацію просвіченої диктатури» і відзначає три основні схожості між платон. держ. ідеалом і модерними тоталітарними державами (включаючи також ССРСР): (1) авторитарний принцип дії «в ім'я добра народу»; (2) елітарний характер обох пануючих клас в «Державі» Платона — диктаторів і пануючих партій в суч. тоталіт. державах; (3) тенденційне масове школення; лише інтерпретація понять добра і «краси» відмінна в залежності від тої чи іншої пануючої ідеології. R. F. Alfred Hoemlé. *Would Plato Have Approved of the National-Socialist State*. „Philosophy“. London. vol. XIII, № 50 (April, 1938), pp. 166—82.

Видатний амер. науковець знаходить у Платона «коріння тоталітаризму» і твердить, що «ідеології можуть бути цілком відмінні, як в Німеччині і в Росії, проте вони віддані в найми того самого тоталітарного вчення», тому що вони побудовані на тих самих основах, то й «різниця між ними, хоч би як розголошувані, — в кінцевому висновку лише поверховні». Robert M. MacIver. *The Political Roots of Totalitarianism*. „The Roots of Totalitarianism“. Philadelphia, Am. Acad. of Pol. and Soc. Sci., pp. 5—6.

⁸²⁾ Напр., один автор обговорює спорідненості між «Державою» Платона і італ. фашизмом, нацистською державою та «ідеями комуністичної партії». Він знаходить їх лише формальними чи зовнішніми, а зокрема «непрохідні відмінності» зауважує в останньому випадку, беручи до уваги «офіційне советське відомлення від Платона, як фашистського прихильника». Ronald B. Levinson. *The „Republic“ Revisited*. „The Yale Review“, N. S. Vol. 39 (1940), pp. 163—165.

Деякі автори не лише заперечують спорідненість Платона з фашизмом і большевізмом, але навіть настоюють на його близькості до модерної демократії. Такі демократичні принципи, як індивідуальна людська гідність, регульована свобода і ненависть до тиранії, є не лише у вченні Арістотеля, але й у Платона. Його ворожість до атенської демократії — по суті ворожість не до справжньої демократії, а до анархії. Whitney J. Oates. *The Ideal States of Plato and Aristotle*. „Greek Political Experience: Studies in Honor of William Kelly Prentice“. Princeton. 1941, pp. 193, 211.

На думку іншого автора, гр. демократія — це «не точний еквівалент модерної демократії», це «диктатура пролетаріату», яка виявляється в дійсній контролі нар. зібрання над держ. правлінням. Такі тоталітарні прикмети «Держави», як абсол. панування малої партії, спец. служба безпеки, чистки, ошукування мас тощо — лише «поверховні ознаки». Joseph P. Maguire. *Some Greek Views of Democracy and Totalitarianism*. „Ethics“, *An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy*. Vol. 61, № 2 (January, 1946), pp. 136, 138, 141.

Див. В. Н. Ярхо. *Американские фальсификаторы истории афинской демократии*. «Вестник древней истории». 1949, № 2 (28), стор. 114—121.

⁸³⁾ Г. Баммель. *О фашизации истории философии в Германии*. «Против фашистского мракобесия и демагогии». Сборник статей. Под ред. И. Дворкина, А. Деборина, М. Каммари, М. Митина, М. Савельева. Москва. 1936, стор. 227. Автор осуджує також якнайгостріше спробу гітлерівських теоретиків переставити основну 'ревізію' історії філософії, зокрема грецької, відповідно до схеми політично-філософського двоподілу, базованого не на екон. (боротьба клас), а на расовому (боротьба рас) принципі (стор. 219 сл.).

⁸⁴⁾ ИПУ, стор. 64.

теля, що її публіковано під час підготовки другої, 'демократичної' конституції СРСР, тому й пише, що платонівська «політична філософія — це змова проти трудящого людства», а проте «знайшлися вчені, які побачили в «Державі» комунізм, а в Платоні — ледве не вождя комуністичного руху встаровину»⁸⁵). Він згадує лише двох вчених — одного німецького і одного російського, дореволюційного...

Безпідставно обвинувачуючи «буржуазну» науку в намаганні зв'язати платонівський колективізм з модерним комунізмом (її можна лише критикувати за фактичну недооцінку суспільно-економічних питань у минулому), советські науковці немов би не помічають спроб багатьох несветських авторів зв'язати зі советською політичною доктриною і практикою не «комунізм», Платона, а інші елементи чи тенденції його вчення, порівняти фіктивні соціальні явища і установи «Держави» з дійсними явищами і установами СРСР.

Спроби порівняння «Держави» з пізнішими в часі і дійсними соціальними установами насправді не нові. Науковці знаходили аналогії, наприклад, в середньовічних монастирях⁸⁶), в адміністративно-військово-виховному апараті імперської Німеччини⁸⁷) тощо. Особливо інтересна, хоч уже не актуальна аналогія соціальної структури «Держави» з «Оттоманською правительською установою», де політичні правителі були водночас і рабами, бо майже кожен член упривілейованої еліти в Оттоманській імперії — садівник, військовий командир чи великий везир — був «кул», себто раб султана⁸⁸).

Перше твердження про часткову схожість між «Державою» і советським ладом висловив філософ позасветського суспільного радикалізму, Б. Расселл, який відвідав советську Росію відразу після встановлення там нового ладу. Ознайомившись з большевицькою політичною доктриною і практикою, він прийшов до висновку, що до них «паралелю 'Держави' Платона далеко ближча, ніж будь-яка інша фактично існуюча історична паралелю»; зокрема «комуністична партія відповідає (платонівським) сторожам-правителям»⁸⁹). Значення цього твердження — суто негативне: Расселл «поїхав до Росії як комуніст», однак, зіткнення зі советськими діями, з людьми, які «не мають ніяких сумнівів», посилює у тисячу раз більше його сумніви «не в самому комунізмі, але в розсудливості такого твердого додержування якогось вчення,

⁸⁵) В. Серезников. Социально-политическая теория Аристотеля. «Под знаменем марксизма». 1936, № 9, стор. 27. Пор. рец. А. Макарова на «Очерк истории философии классической Греции» — М. А. Дыникова (1936), там же, стор. 159.

⁸⁶) McIlwain, цит. твір, стор. 40.

⁸⁷) Pöhlmann, цит. твір, стор. 427. Давніше проти спроби Пельмана «надягнути на Платона каску пруського юнкера, а на Гогенцоллернів мантию мудрих правителів Платона» протестував не лише Кавтський, але й сов. автори. Див. «Под знаменем марксизма». 1930, № 7—8, стор. 248.

⁸⁸) Albert Howe Lybber. The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent. Cambridge, USA. 1913, pp. 45—47, 71.

⁸⁹) Bertrand Russell. The Practice and Theory of Bolshevism. London. 1920, p. 30.

що люди готові заради нього заподіяти розгорнені злигодні» (*widespread misery*)⁹⁰).

Схожість між державними ідеалами — платонівським і советським — один американський науковець знаходить не лише в паралелі між платонівською панівною елітою і комуністичною партією, по суті «соціальною аристократією» («Що ж могло бути кращим здійсненням платонівської концепції сторожів-правителів?»), але й у тому, що «советська держава — перша спроба в історії здійснити задум Платона про державу, організовану зверху до низу на наукових основах»⁹¹). Паралель використовується автором не для схвалення, а для осудження вчення Платона. Відомий історик аналогію між обома системами бачить в інституті загальної цензури⁹²).

Один з сучасних провідних теоретиків англійського демократичного соціалізму, Кросман, вважає Платона «систематичним представником авторитарного вчення» і тим самим духовним батьком всіх форм тоталітаризму (включаючи, найперше, фашизм і націонал-соціалізм)⁹³). Він заперечує суттєвий зв'язок платонівського суспільного ідеалу з ідеалом модерного комунізму. Відмінність життєвих обставин — територіяльна обмеженість старогрецької держави-міста, нерозвинена економіка («комерційна цивілізація, сперта на дрібному виробництві») і наявність інституту рабства — «вчинила для Платона цілком неможливим розроблення комуністичної філософії»⁹⁴). Важне й те, що Платон «не мав би симпатії до модерного соціалізму, який базується на двох вимогах — економічній справедливості і робітничої контролі»⁹⁵). Проте — пише Кросман:

Платон був би пристрасно зацікавлений в російському експерименті, бо це — свідома спроба плянувати людське суспільство у відповідності з визначеною філософією... З цього приводу він знайшов би багато похвального в політичному і громадському устроєві ССРСР... Передусім він захоплювався б організацією комуністичної партії, — еліти, вишколеної для публічної служби, підданої військовій дисципліні і школеної приймати без запиту філософію і політику її вождів⁹⁶).

Крім організаційних схожостей між «Державою» Платона (з її двоподілом на дві частини: [а] — «філософів-царів», «адміністраторів», «цивільне населення» і [б] рабів) та ССРСР, Кросман відкриває також «гли-

⁹⁰) Там же, стор. 42. Див. Russell, *Philosophy and Politics*. London, 1917, p. 13 (Ленін і Гітлер — учні Платона). Проф. Корнфорд визнає правильність паралелі Расселла, але й підкреслює повну відмінність обох систем у філософському розумінні. Cornford, цит. твір, стор. 66 (стаття „Plato's Commonwealth“, 1935).

⁹¹) Warner Fite. *The Platonic Legend*. New York, 1934, p. 218—19.

⁹²) Arnold J. Toynbee. *A Study of History*. Vol. III. Oxford, 1934, p. 97.

⁹³) R. H. S. Crossman. *Plato To-Day*. London, 1937, pp. 95, 267—68.

⁹⁴) Там же, стор. 204.

⁹⁵) Там же, стор. 221.

⁹⁶) Там же, стор. 212.

боку подібність у вдачах обох філософів», Платона і Леніна, а також у ставленні обох систем до філософської теорії і державної практики. «Обидва вони вважали, що філософія і наука не можуть стояти осторонь від життя»; обидва вони вірили в «здійсненність філософії, що обидвох їх зробило такими нещадними в уживанні сили»⁹⁷). Такі прикмети, як придушення опозиції, жертвування особистого життя для великого пляну, ворожість до всіх конкурентівних вчень, спільні обом філософам; це — наслідок «їхньої цілковитої упевненості в справедливості їх справи і в правді їх філософії»⁹⁸). Державні системи Платона і Леніна — не тотожні, але подібні. Платон обґрунтував «диктатуру найкращих». Ленін обґрунтував «диктатуру пролетаріату», як конечну передумову комунізму. Для цього «державна влада повинна бути в руках 'філософів', підтриманих адміністративними кадрами (комуністична партія), а пролетаріат має бути підданий новій диктатурі чи новій панівній клясі»⁹⁹).

Під кінець розділу «Платон дивиться на комунізм» в книжці Кросмана (1937) пишеться, що місце філософа-правителя зайняв нефілософський правитель, який вже не керується первісно філософією, бо вона мертва; під його проводом, «як за днів Перікла і Наполеона, революційний клич за хлібом і справедливістю перетвориться в імперську вимогу могутности»¹⁰⁰).

Погляди про часткове споріднення чи деяку схожість платонівського громадського ідеалу та советського державного ладу висловлюються також іншими авторами¹⁰¹), а в тому навіть згаданим уже советським правником Райснером. Він так і твердить, що багатьма сторонами (зв'язок між економікою і політикою, спільне людське «отароживлення», вмиле користування «насильством і примусом», розгорнене політичне шкolenня, диктатура) «ми (себто ССРСР) виявилися б більш зрозумілими для Платона, ніж буржуазні країни Заходу»¹⁰²). Одначе сучасні совет-

⁹⁷) Там же, стор. 121 (про платон. кляси), 214.

⁹⁸) Там же.

⁹⁹) Там же, стор. 215.

¹⁰⁰) Там же, стор. 221. Для ознайомлення з Росією автор радить — не студіювати Маркса, користуватися «не теорією (марксизму), а фактом (рос. держ. життя) (стор. 227).

¹⁰¹) Див. С. Е. М. Joad. *Guide to the Philosophy of Morals and Politics*. London. 1948, pp. 700—13. G. C. Field. *Political Theory*. New York. 1956, p. 111 (про комуністичну партію). В найнов. критичному дослідженні сов. марксизму містяться твердження, що «советські заяви про духову культуру нагадують навіть у своєму формулюванні 'Державу' і 'Закони' Платона». Herbert Marcuse. *Soviet Marxism: A critical Analysis*. New York. 1958, pp. 132, 221. Тут можна згадати цілком відокремлений погляд, що не лише політична доктрина Платона, але й уся старогр. політична теорія зосереджується на схиланні перед політичною силою, а це веде до обожування держави, до абсолютизму, до тоталітаризму. O. J. Friedrich. *Greek Political Heritage*. „The Review of Politics“. Vol. 2 (1940), pp. 218—225.

Протилежні погляди: Див. прим. 58, 82, а теж: Н. В. Acton. *The Alleged Fascism of Plato*. „Philosophy“. Vol. 13. № 51 (July, 1938), pp. 302—312. A. Boyce Gibson. *Should Philosophers be Kings?* Melbourne. 1939, pp. 22—37.

¹⁰²) Райснер, цит. твір, стор. 87—88.

ські автори не намагаються спростувати такі порівняння чи, принаймні, визначити своє до них ставлення, вони просто взагалі їх не згадують.

IV

Свій огляд політичних доктрин античної Греції — дуже несамостійний, бо наперед визначений провідними настановами марксизму-ленінізму і тому, в наслідках, дуже фрагментарний і тенденційний, сучасні советські автори закінчують нападом на таких сучасних західноєвропейських вчених, як англієць Е. Баркер, німець В. Сгер, француз М. Дефурні, австрієць А. Фердросс, а також списком «провідної» і додаткової літератури для дальшого вивчення.

Вони твердять, що згадані вчені намагаються «піднести значення політичних ідей Платона і Арістотеля та використати окремі їх тези для апології капіталістичних відносин»; в творах цих вчених «особливо співчутливо викладаються докази Арістотеля на захист приватної власності, спроби античних письменників обґрунтувати необхідність суспільної нерівності, вихватки Платона і Полібія проти демократії, посилення грецьких мислителів на природне, «божественне» право, відображенням, конкретизацією якого немов є право, що діє в даній державі, і т. д.¹⁰³). Це правда, що під сучасну пору ідея природного права має немало прихильників серед позасоветських правників і державознавців, проте вона служила для захисту не лише консерватизму, але й революцій. Це також правда, що сучасний капіталізм обороняється багатьма засобами ідейної боротьби, а не лише засобами економічного абсолютизму, який характеристичний для громадського ладу не одної сучасної з-поза советського світу держави і який суперечить політичній демократії. Проте головною зброєю захисників капіталізму є не ідея природного права, а вказування на політичний і економічний абсолютизм, що характеризують громадський лад в ССРСР і суперечать ідейним основам і демократії і соціалізму. Нарешті й це правда, що більшість сучасних 'західних' державознавців — це послідовні захисники особистої свободи, соціальної справедливості і політичної демократії, породженої в умовах модерного капіталізму, але з ним обов'язково не зв'язаної.

В спискові «провідної» літератури подано лише нечисленні фрагменти з творів Маркса, Енгельса і Леніна (вони ж не були істориками політичних ідей), в «додатковій» — 'Політику' Арістотеля вид. 1910 р., одну працю про Арістотеля (1947 р.), одну хрестоматію античної історії, огляд грецьких атомістів і... ні одної з давніших советських праць даній ділянці¹⁰⁴).

Таке фактичне заступлення праць і ідей не лише Арістотеля, але й інших античних мислителів мало що стосовними 'провідними' фразами

¹⁰³) ИПУ, стор. 76—77.

¹⁰⁴) Там же, стор. 77.

з праць, які в іншому аспекті інтересні, стимулюючі і часом мало актуальні (вони ж висловлюють узагальнення політичного досвіду минулого століття), доповнює теперішній советський спосіб інтерпретації історії політичних доктрин. Цей спосіб советським науковцям нав'язаний, їхні дослідження гальмуючий і вихолощуючий їхню думку, характеризується спрощеною схемою політично-філософського двоподілу, що призводить до помилкових уявлень через незакінченість часткових правд і беззмистовний догматизм. Додаткові прикмети — це розгорнена демагогія і незатушкова пропаганда, що є продиктовані ненауковими, сучасно-політичними мотивами.

Ці висновки можна віднести й до советського викладу всієї історії політичних доктрин і навіть до сучасного становища советської політичної теорії.

Політична теорія — як логічне узагальнення політичного досвіду довгого минулого й актуального сучасного, дає практичній політичній діяльності людей повніше розуміння дійсності, яснішу перспективу її розвитку, а іноді також ідейне керівництво. Проте ж коли це ідейне керівництво потрапить, як в СРСР — в полон самозахоплення і самозвеличання, що веде до занедбання зв'язку з дійсними потребами суспільства і згодом до догматизму, воно зі стимулу стає гальмом суспільного розвитку. А коли, крім того, основну роль в оформленні та викладі політичної теорії грають — як тепер в СРСР — діячі практичної державної політики, тоді вивчення історії політичних ідей стає маловажним, бо політична теорія перетворюється в систему політичних догм, якої завдання — служіння партійно-державному правлінню. Служіння соціально-політичній теорії політичним інтересам панівної групи, яке було і є в несветських країнах лише винятком, хоч і — треба сказати — доволі численним, стає тут залізним правилом.

Це наслідок втручання панівної партії в формулювання, виклад і взагалі ввесь розвиток советських соціальних наук. Так було, наприклад, в 30-их роках, коли постановою ЦК ВКП(б) від 25. I. 1931 р. закликала до боротьби «на два фронти: з механістичною ревізією марксизму... і з ідеалістичним викривленням... (Деборін та ін.)¹⁰⁵ чи, нарешті, в 1947 р., коли підручник історії Г. Ф. Александрова (редактора «Політичного Словника» — 1940 р.), хоч і одержав «визнання в більшості наших провідних філософських науковців» — як зазначає партійний критик, все таки остаточно був осуджений після «втручання Центрального Комітету і особисто товариша Сталіна»; Александров збився — мовляв — «на точку зору самостійності і надісторичності в розвиткові філософських ідей, що є розпізнавальною ознакою ідеалістичної філософії»¹⁰⁶).

На ділі лєнінський теоретичний принцип «партійності філософії» перетворився в практичне, залізне правило підкорення філософсько-

¹⁰⁵ Див. «Под знаменем марксизма». 1930, № 10—12, стор. 2

¹⁰⁶ Жданов, цит. твір, стор. 22, 32.

політичної думки партійно-державному правлінню. Коли Леніна можна б ще вважати 'філософом-правителем' платонівського типу, бо він був майстром не лише практичної політики, але й політичної думки, то вже й за його керівництва філософсько-політичні науковці-вчителі почали перетворюватися, і згодом цілком перетворилися, в своєрідних державних урядовців. Їх основне завдання — схвалення і обґрунтування **post factum** всякого заходу 'своїх' державних правителів та осудження не лише всякого заходу 'чужих' державних правителів, але й всякого погляду 'чужих' дослідників — навіть тоді, коли цей погляд стосується древньої Греції.

РЕЦЕНЗІЇ

Наталія Полонська-Василенко

Alexandre Choulguine: „L'histoire et la vie“. Les lois. Le hasard. La volonté humaine. Paris, 1957.

Книга проф. О. Шульгина є підсумком довголітньої праці автора над питаннями, яким вона присвячена.

Цю книгу зустрінuto добре в чужинецькій пресі та громадянстві. Видано її за допомогою французького відділу шведського Гуманістичного Фонду — Національного Центру Наукових Дослідів¹⁾. Її відзначили прихильні рецензії Анрі де Монфора. Рецензент вказує на сторінках журналу „Isi Paris“, що «книга О. Шульгина напевне викличе вийнятковий відгук у кваліфікованих колах»²⁾; цікава позитивна рецензія Г. Буржена в Бібліографічному бюлетені Педагогічного Національного Інституту в Парижі (1958, ч. 6, червень, стор. XIX). Рецензент зазначає наукове значення книги О. Шульгина і згадує про його діяльність на політичному полі. Прихильну рецензію дано в шведському щоденнику «Моргон Блядет», 1958 р., 30 жовтня. Зацікавилoся книжкою О. Шульгина шведське науково-популярне видавництво «Природа й наука»³⁾.

В нашу добу загального душевного занепаду, сартризму, страшної моральної й фізичної небезпеки, які несе матеріалізм в різних формах, пасивности, яка роз'їдає громадське життя, книга О. Шульгина має велике виховне значення. Воля людини — могутній фактор історії, каже він; не пересічна сіра людина творить життя, а героїчна, вольова.

Книга О. Шульгина складається з трох частин та передмови. I частина: закон і випадковість; II частина: воля людини та регулярність у суспільному житті; III частина: релятивний детермінізм і історія.

Перша частина є по суті вступом до основної частини. Автор розглядає закони природи; серед них відзначає він існування законів не абсолютних, не універсальних, які можливі лише в точних науках. Життям керують закони можливості. Він зупиняється на питанні ре-

¹⁾ «Українське Слово», Париж, 1958, ч. 591, 1 грудня.

²⁾ „Isi Paris“, Париж, 1958, ч. 14, 20 мая.

³⁾ «Українське Слово», 1958, ч. 891.

гулярності та випадковості: вже на світанку історії людство почувало регулярність у природі, але одночасно й випадкові незрозумілі явища, як землетруси, грози, ерупція вулканів, і це викликало жах. Так зародилася уява про богів добра й зла — Ормузда та Орімана, Бога й Сатани. О. Шульгин дає цікаву аналізу «випадків»: він поділяє їх на дві групи: психологічні, які пояснюються недостатнім знанням причин, що викликали їх (такими були до Галілієя та Коперніка питання схо-ду та заходу сонця, для більшості — смерть від «невідомої» причини тощо) та дійсні, яких ніхто не може передбачити (в грі, коли підки-дують монету, не можна передбачити, яким боком впаде вона й хто виграє).

Випадковості найбільш зустрічаються в історії, і це викликає сум-нів — чи можна казати взагалі про детермінізм? Це щастя, каже він, що не все регульоване заздалегідь, інакше світ перетворився б на в'яз-ницю. Визнаючи де в чому детермінізм, автор уважає, що в природі немає панування абсолютного детермінізму, так само, як не можна приписувати випадкові все багатство життя людини.

Другу частину присвячено питанню про волю та регулярність в житті суспільства. Чи є людина вільна? На це головне питання від-повідає автор словами Фернанда Мазаве: «людина, яку кинуте в центр грандіозних світових подій, може казати: «Я, такий маленький, почув-ваю себе великим, тому що думаю». Думка — є джерелом усіх дій, вона керує волею людини, тільки вона може боротися з рутиною. Чи людина є дійсно вільна? — питає автор і дає відповідь: вона вільна, по-скільки вважає себе за вільну. Ця свобода є вольовий акт, який штов-хає людину врати свої ланцюги, стрибати через перешкоди, протиста-витися внутрішньому автоматизмові, лінощам. Але внутрішня свобода накладає печатку на все життя людини: якщо вона перетворюється в будь-яку пристрасть — людина втрачає свободу й робиться рабом цієї пристрасти.

Піднестися людина може тільки в суспільстві, тільки в товаристві може розгорнутися почуття свободи, і це прагнення свободи робиться причиною прогресу.

Питання прогресу викликає питання про творців його, геніїв, що підкоряють маси, творять нові релігії, завойовують великі простори. Наводить він приклади з історії Наполеона, Руссо, Чингіс-Хана, істо-рією якого надто мало цікавляться. Всі ці великі люди були ли вільні, і воля їх діяла, переробляла життя. Проте, навіть могутня воля людини не може перейти певних меж: вона мусить підкорятися факторам історичним; вождь, новатор, піонер мусить рахуватися з ра-сою, звичаями, заселенням країни. Так питання демографії, економіки, політики, релігії впливають на волю видатних людей. О. Шульгин не приймає твердження Г. Тарда, що в народі діють тільки його вожді, а маса залишається пасивна: навпаки, вже «*Homo sapiens*» несе праг-нення свободи. Народи здебільшого охороняють свої традиції, звичай, мову, інстинктивно бояться «опорожнитися» — і в цьому їх щастя.

Третя частина, релятивний детермінізм і історія — є головна. В ній автор дає відповідь на кардинальні питання, які ставить в попередніх частинах: перше, з приводу методу дослідження: єдиний метод, на думку О. Шульгина — це порівняльний, який дає можливість встановити причини певного явища, а за ними історичні закони. Февдалізм Єгипту, Вавилону, Японії, Китаю й Москви; держави-міста Італії, Ганзи тощо; абсолютизм різних країн: все це зрозуміле тільки, якщо вивчати порівняльним методом. На друге питання — про характер історичних явищ, законів, головне місце розділу, автор пише: історичні закони не можуть бути абсолютні, бо вони зустрічаються з могутньою силою — волею людини, яка може творити нові. Навіть закон самоохорони втрачає свою абсолютність, бо бувають випадки, коли людина порушує його, щоб присвятити життя ідеям або собі подібним.

Крім законів загальних, пише О. Шульгин, існують закони вужчі; закони XVIII ст. відрізняються від середньовічних і т. д.

Автор намагається пов'язати існування певних законів і випадковості: ці закони існують, але тільки як обмежені: день змінює ніч — це є закон, весна — зиму, але ніхто не може перебачити, яка буде весна. Можливо, життя втратило б свій чар, якби людина знала все наперед, що буде з нею.

Він зупиняється на складній проблемі віруючих: як можуть вони пояснити лихо, яке походить від людей, яких Бог створив за своїм зразком. Концепція про свободу свідомості людини, правда, відносної, може сприяти розв'язанню цієї проблеми. Якщо Бог дав цю свободу — людина може використати її за своїм бажанням: зробити велике зло, страшні гріхи або творити чудові речі й розуміти гармонію світа. Релігійна свідомість не може, звичайно, відмовлятися від ідеї, що посередництвом Бога починається в духовому житті людей, щоб їх підтримувати, карати й навіть керувати ними.

Якщо історик буде нехтувати існування законів, він зустрінеться з протестами практичної людини. Інтуїтивно вона знає, що в житті можна розраховувати на елементи стабільності, які дають можливість щось передбачити.

Автор протиставляє оптимізм вчених XVIII ст. та XIX ст. (Кондорсе, О. Кант, Бокль, Спенсер, К. Маркс), які передбачали царство миру, науки, прогресу, з песимізмом мислителів XX ст. Але, — каже він, — хоч оптимізм XIX ст. був помилковий, песимізм нашої доби не може знайти виправдання. Життєва сила людства здається авторові невичерпною. Не можна визнавати в історії тільки абсолютні закони: поруч з ними існують і можливості, і випадковості. На передбаченні базуються вибори міністрів, депутатів та інше, але в галузі мистецтва, літератури передбачати, що напише автор, що дасть маляр — неможливо.

Визнаючи закони історії, О. Шульгин протестує проти суспільного квієтизму: свобода людини та наша цивілізація під загрозою: припускаючи, що закони історії передбачають тріумф вищих цінностей люд-

ства, адепт квієтизму заспокоює: «будьмо безтурботні і цікавмося тільки нашими персональними справами». Що може бути загрозливіше для пригніченого народу, який покладається цілком на фаталізм законів? «Нехай буде дозволено нам, — каже він, — зробити коротеньку ремарку відносно України: не зважаючи на всю трагедію нашого народу, єдине, що нас тішить, те, що завжди виявляється його невгамовна воля». Людина — „*Homo sapiens*“ має можливості боротися, але для боротьби вона повинна шукати в собі великі життєві сили й тверду волю. Ця воля є двох видів: воля-обов'язок, шляхетна, яка дає людині можливість виконувати обов'язки, керувати собою, але не дає творчої сили. Друга сила — воля-бажання — всемогутня, творча. Ті, що мають волю-обов'язок, можуть бути високоморальні люди, навіть святі, але творцями чогось великого, людських цінностей вони не будуть. Єдиний загальний і надійний закон — це той, що доводить, що при всіх рівних умовах переможе той, хто життєздатніший, міцніший і надхненний більше волею-бажанням!

Ніколи, — пише наш автор, — історичні події не були так грандіозні, як тепер, коли світ поділений на два табори непримиренних. Хто переможе в цьому конфлікті? Єдине пророцтво, — каже він, — це запевнення, що переможцем буде той, хто має більше волі-бажання та віри в свою справу.

Людина здатна до великих відкриттів з її власних сил або милостію Бога. Народи, й люди, що творять людство, прогресують, розвиваються, еволюціонують, але регресують, якщо втомлюються, енергія їхня падає.

Такий стисло зміст прекрасної книги О. Шульгіна. В ній ставить він велику кількість питань, притягаючи до висвітлення їх цілу енциклопедію людських думок, щоб розв'язати кардинальні питання історії та життя. Головний висновок, який встає перед читачем — мета, яку має людство з часів оформлення „*Homo sapiens*“: це Прометеева боротьба за свободу, яка підносить людину над усім світом. Тільки в цій боротьбі підносяться люди над життєвим багном, і головним ворогом у цій боротьбі є квієтизм, фаталізм. Цей ляйтмотив пронизує весь твір О. Шульгіна. Боротьба тяжка, падають в ній слабії борці, але люди в ній не самітні: підтримує їх, як дає зрозуміти автор, могутня сила, незалежна від людей, яка дає надхнення геніям і творцям людського життя.

Звичайно, можна зробити деякі зауваження авторові, які ніяк не зменшують наукового значення його книги. Так в прекрасній характеристиці ролі особи в історії тяжко погодитися з автором, що за наших часів вона стала менша, ніж була в XVII—XVIII ст. Приклади вождів — Муссоліні, Гітлера, Сталіна свідчать протилежне. Смерть Гітлера чи Сталіна, наприклад, в 1941 році зробили б зміни в карті Європи не менші, ніж смерть цариці Єлисавети. А роля «трьох» в Ялтинському договорі? Таких прикладів можна навести багато. Зупинімося на ролі Леніна в історії цілої Європи. Співробітник Леніна Ю. П'ята-

ков характеризував перемогу Леніна тим, що він створив нову теорію: пролетаріят та його партія можуть прийти до влади без попереднього накопичення матеріяльних умов і, вже маючи владу, творити потрібну базу для влади. В цьому розтоптуванні так званих «об'єктивних передумов», в сміливості не рахуватися з ними, в заклик до творчої волі, фактору, який все вирішує та визначає — весь Ленін!..» Іноді, — казав він далі, — доводилося чути, що жовтнева революція була «чудо». Так, але це чудо було наслідком виявленої волі»⁴⁾.

Я зупинилася на висловлюванні Ю. П'ятакова тому, що в ньому яскраво підкреслено з практичного життя нашого часу той приклад, що стверджує теоретичні міркування О. Шульгіна про роллю людини-творця, яка рішуче пориває з законами й має сміливість протиставити їм нове. І знову питання: якби Ленін не приїхав до Петербургу в запльомбованому вагоні, якби він помер завчасно? Наші часи дають надто багато прикладів позитивних і негативних щодо перемог вольових людей, видатної ролі їх в історії і порушення ними законів історії.

Складне питання заторкнув автор: антитезу між людиною та твариною. За людиною залишає він дію, за людиною — здатність думати. Тварина живе інстинктом, підкоряючись законам самоохорони. Людина живе вищими почуваннями й переборює цей закон, офіруючи життя на захист ідеї. Таке твердження засміливе. Нові дослідження психоаналітичного характеру примушують зм'якшити уяву про «думання» тварин, а почуття саможертви, нехтування небезпекою для врятування своїх дітей і навіть господаря властиве й тваринам і, зокрема, собакам. Взагалі психологія тварин вносить нове в наші уявлення про органічну природу й підлеглисть її законам.

Книгу написано прекрасною французькою мовою, читається її з великим інтересом. В ній знаходимо ідеалістичний настрій, сповнений пошани до творців-героїв, що здатні життя офірувати на свою ідею. Добре було б побачити книжку О. Шульгіна в українській мові.

⁴⁾ Н. Валентинов. Суть большевизма в изображении Ю. Пятакова. «Новый Журнал», Нью Йорк, 1958, кн. 52, стр. 149, 151.

Stefan G. Prociuk

Arnold Spekke: **The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic.** Publ. by Ed. M. Goppers, Stockholm, MCMLVII.

Es ist zu bedauern, daß bei der Beleuchtung der Entwicklung der Slawen den wirtschaftlichen Verhältnissen nicht immer eingehende Aufmerksamkeit gewidmet wird.

Trotz der Erkenntnis, daß die ökonomischen Gründe von ausschlaggebender Bedeutung in der Geschichte der slawischen Völker sind, spielen die ethnologischen, beziehungsweise die linguistischen oder rein historischen Betrachtungen doch weiter die führende Rolle, besonders auf dem Gebiete der Forschungen über das Altertum der slawischen Welt.

Wir zweifeln nicht im geringsten an der Wichtigkeit der erwähnten Betrachtungen. Wir sind jedoch der Meinung, daß eine genaue Untersuchung der wirtschaftlichen Lage der altertümlichen slawischen Gemeinschaften die gesamte Darstellung der Frühgeschichte Osteuropas bedeutend klarer und überzeugender gestalten würde.

Deswegen freuen wir uns immer, wenn ein neues Werk in unsere Bücherregale gelangt, das die Geschichte gerade vom erwähnten Standpunkt aus zu beleuchten versucht. Das Buch von Dr. Arnold Spekke, dem ehemaligen Professor an der Universität in Riga, gehört zu dieser Art von Studien.

Es ist wohl bekannt, daß der Bernstein nicht nur im frühen Mittelalter, sondern schon im Altertum als eine sehr gesuchte Ware galt.

A. Spekke zitiert diesbezügliche Stellen aus Werken der antiken Geschichtsschreiber Herodot, Polybios, Strabo und besonders Plinius. Merkwürdigerweise ist er jedoch gegenüber den Äußerungen Tacitus' kritisch eingestellt.

Es scheint uns, daß die Bedenken, die A. Spekke über das „Desinteressement“ der alten Esten am Preis vom baltischen Bernstein hegt, nicht vollständig bewiesen sind. Wir finden übrigens nichts Schlimmes oder Nachteiliges darin, daß die alten Esten sich nicht bemühten, den Besitz von Bernstein im kaufmännischen Sinne auszunutzen. Andererseits erscheint auch heute, trotz des allgemeinen Verständnisses der kommerziellen Tätigkeit, die Gewinnsucht der römischen oder später der byzantinischen Kaufleute (wobei es dahingestellt bleiben kann, ob diese nun wirklich Römer oder Byzantiner gewesen waren) nicht als eine lobenswerte Eigenschaft.

Es ist nicht zu leugnen, daß mancher russische Gelehrte im Zeugnis von Tacitus einen Beweis der damaligen Rückständigkeit der baltischen Stämme sehen will¹⁾.

¹⁾ Очерки истории СССР, IX—XII вв., Москва, 1953, стор. 686—695.

In dieser Tatsache liegen wahrscheinlich die Gründe dafür, daß A. Spekke die Behauptung von Tacitus zu widerlegen versucht.

Die Vortragsmethode von A. Spekke ist sehr lebhaft und interessant. Seine persönlichen Bemerkungen und Kommentare sind durchdacht und in einer anschaulichen Weise wiedergegeben. A. Spekke versteht es zu unterscheiden zwischen geschichtlichen Tatsachen und noch nicht aufgeklärten mittelalterlichen Legenden (wie z. B. Rhi«paen, Mythus, Hyperboreans etc.)

Was die Zeitperiode der Betrachtungen anbetrifft, konzentriert sich A. Spekke auf die ersten zwei Jahrhunderte unserer Aera, und, obzwar er die geographische Entdeckung der ostbaltischen Länder untersucht, spricht er meistens nur von Esten und Preußen.

Wir wissen jedoch, daß schon um jene Zeit eine klare Differenzierung der baltischen Stämme stattgefunden hat. Die historischen Quellen erwähnen auch Zemgallen, Latgallen, Finnen, Zhemajte-Stämme, Kursen u. a. Es wäre interessant auch die slawischen Bezeichnungen dieser Völker zu erwähnen, (z. B. чудъ, ямь, нерома, ятвяги etc.) mit welchen sie in den Berichten der altslawischen Chronisten identifiziert werden. Bei seinen Erwägungen stützt sich A. Spekke hauptsächlich auf die Revelationen der westlichen Geschichtsschreiber; er hat offensichtlich die osteuropäischen Quellen nicht untersucht.

Es ist vollkommen gerechtfertigt, wenn sich A. Spekke auf die altgriechischen und altrömischen Autoren beruft und diese analysiert; denn wir verfügen, was den europäischen Osten in der Zeit vor dem V. Jhdt. n. Chr. betrifft, über wenig andere glaubwürdige Quellen. In den späteren germanischen, skandinavischen und altslawischen Werken aus dem X-XI Jhdt. widerspiegeln sich jedoch in einem sehr starken Maße die Kenntnisse der Autoren über die Verhältnisse und Zeitgeschehnisse, die sich schon vor dem X. Jhdt. in ihren Ländern abgespielt hatten. Wenn A. Spekke seine Aufmerksamkeit Werken gewidmet hat, wie z. B. S. Herbersteins *Rerum Moscovitarum Commentarii*, Vienna, 1549 oder B. Plinius' *Euconium Rigae*, 1595, so hätten wir umsomehr erwarten können, daß er auch die entsprechenden Angaben von *Повістьъ временныхъ літ* oder von *Іпатіевський Літопис* anführt.

Die archäologischen und ethnographischen Forschungen der letzten Jahre haben überzeugend nachgewiesen, daß die Verbindungen zwischen den slawischen und baltischen Völkern schon im Altertum sehr lebhaft und rege gewesen waren. Es ist sogar sehr wahrscheinlich, daß auch Verbindungen zwischen den baltischen Völkern und verschiedenen antiken asiatischen Großmächten existiert hatten²⁾.

²⁾ Die Beispiele von Statuetten asiatischer Herkunft (Hettitische Periode), die in Smolaj bei Memel gefunden wurden, sowie der Bernsteinstatuette des assyrischen Herrschers Ashurnasir-pal, die A. Spekke anführt, unterstützen die Hypothese.

Ebenso wie der berühmte englische Historiker Sir Mortimer Wheeler die geographische Verteilung der Fundstätten römischer Münzen rekonstruiert hat, wäre es angebracht, eine solche Rekonstruktion auch bezüglich der Fundstätten östlicher Münzen im europäischen Raum durchzuführen. Auf diese Weise könnten ohne Zweifel noch andere Bernstein-Handelswege nachgewiesen werden.

Es bestehen keine Bedenken mehr darüber, daß außer der March-Oder- und Dnister-Weichsel-Route die Dnipro-Memel-Route eine der wichtigsten, oder vielmehr **die** wichtigste Handelsstraße der drei genannten war, welche die antike Welt (wie auch später die altostslawischen Länder) mit den Baltenländern und Skandinavien verbunden hatte. Es ist doch bekannt, daß im Gebiet des oberen Dnipro, sowie in der Gegend, die eine Brücke zwischen Dnipro und Dwina bildet, reiche Fundstätten indopersischer Münzen, die aus dem ersten Jahrhundert n. Chr. stammen, entdeckt wurden. Diese Fundstätten enthalten auch silberne griechische und römische Gefäße der nachfolgenden Aera, sowie sassanidische Münzen, was ausdrücklich für die Bedeutung des Dnipro-Flusses als einer Handelsstraße zwischen dem Norden und dem Süden spricht³⁾.

Das jahrhundertelang andauernde Blühen der griechischen und skythischen Staaten an der Nordküste des Schwarzen Meeres (Bosporus, Olbia, Pantagoria u. s.), sowie später die außerordentlich rege kaufmännische Tätigkeit der islamischen Stützpunkte gerade im Gebiet der Dnipro-Mündung ins Schwarze Meer (Kaffa, Sudak u. a.) bezeugen unter anderem auch die Wichtigkeit der Dnipro-Straße.

A. von Humboldt ist der Meinung, daß gerade der Dnipro einer der wichtigsten Bernsteinwege im Altertum war (s. Kosmos II, 1847, S. 163), obwohl ihm damals das Zeugnis des Venetianischen Kaufmanns Josaphatus Barbaro oder das von Vulfstan (einem Kaufmann aus Schleswig aus dem IX. Jhdt.) noch nicht bekannt war.

Wenn wir heute von der Dnipro-Memel (oder Njemen-) Verbindung zwischen den baltischen Ländern und dem Gebiet am Schwarzen Meer immer noch nicht so viel wissen, wie von den Wegen im alten Germanenland, so ist dies darauf zurückzuführen, daß die Ausgrabungen, sowie die entsprechenden archäologischen Forschungen in West- und Zentraleuropa viel früher und viel gründlicher betrieben wurden, als in Osteuropa. Eine vielseitige und planmäßige Erforschung des Dnipro-Gebietes wurde eigentlich erst in den letzten drei Jahrzehnten eingeleitet, während mit der entsprechenden Erforschung der baltischen Länder erst in neuester Zeit

³⁾ М. В. Довнар-Запольский: История русского народн. хозяйства, Киев, 1911, т. I, стор. 78. Wichtige Angaben über Bernstein im ostslawischen und baltischen Gebiet enthält eine noch früher veröffentlichte Arbeit von F. P. Keppen (Ф. П. Кеппен: О нахождении янтаря в пределах России, Ж. М. Н. II., Август 1893).

begonnen wurde. Diese Forschungsarbeiten haben übrigens zu höchst interessanten Ergebnissen geführt, die auch veröffentlicht wurden⁴⁾.

Dies geschah aber erst dann, als A. Spekke sein Werk bereits im Druck erscheinen ließ (1956), so daß er nicht mehr die Möglichkeit hatte, die Arbeit der Rigaer Wissenschaftler zu berücksichtigen.

Es gibt auch einige frühere Arbeiten, die der Frage der Entdeckung und Entwicklung der baltischen Völker gewidmet sind und kürzlich in der UdSSR veröffentlicht wurden (z. B. die Studien von A. K. Vassar, V. V. Doroschenko⁵⁾, die deshalb als wertvoll erscheinen, weil darin Quellen analysiert werden, die bisher völlig unberücksichtigt geblieben waren (Das Leben des hl. Ansgar, IX. Jhdt.; Saxo Grammaticus: Gesta Danorum, IX. Jhdt. [ed. A. Holder, Straßburg, 1886]; Livländische Reinkronik, ed. L. Meier Paderborn, 1876, Scriptorum Rerum Prussicarum P. Dusburg: Chronicum Terrae Prusiae, Herman de Wartberge: Chronicum Livoniae, Leipziger Redaktion 1861—1863; Jura Prutenorum, saeculo XIV condita, Regimonti, 1866).

Das Buch von A. Spekke gibt eine klare Darstellung der Frage der Bernsteinhandelswege, sowie der Deutung des alten kartographischen Materials. Es ist höchst anschaulich und allgemein verständlich. Gleichzeitig hat es einen hohen wissenschaftlichen Wert. A. Spekke gibt uns interessante Kommentare über die betreffenden Stellen bei antiken Autoren. Dabei stützt er sich auf hervorragende zeitgenössische englische Wissenschaftler wie W. Gordon East und E. H. Minns. Andererseits scheut er nicht davor zurück, die tendenziöse Idealisierung der nordischen Stämme, die bei manchen altrömischen Autoren zu finden ist, aufzuklären. Das Werk kann auch den Forschern der slawischen Frühgeschichte empfohlen werden, weil es Verbindungen andeutet, die zwischen den bekannten zivilisierten Völkern des Altertums und denen des Slawentums über **Nord-europa** existiert hatten.

⁴⁾ Вопросы этнической истории эстонского народа. Изд. Академии Наук Эст. ССР, Рига, 1956, под редакцией X. А. Моора. А. Spekke zitiert übrigens auch ein frühes Werk von H. Moora („Die Eiszeit in Lettland“).

⁵⁾ Латышские племена в первом тысячелетии нашей эры, «Вопросы Истории», 1952, № 9, стор. 122—130.

З М І С Т

Проф. д-р Ю. Бойко:

Проф. Микола Миколович Глобенко 5

Проф. д-р М. Стахів:

Директорія Української Народньої Республіки 17

Проф. д-р П. Ковалів:

До питання гармонії звуків в українській мові 33

Проф. д-р Я. Рудницький:

Українські етимології 44

Д-р Б. Цюцюра:

Советський виклад старогрецьких доктрин 50

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко:

Alexandre Choulguine: „L'histoire et la vie“ 74

Dr. S. G. Prociuk:

Arnold Spekke: The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic 79